

Danske ligprædikener 1565-1610

KØN, STAND OG EMBEDE I EN LITTERÆR GENRE

AF
GRETHE JACOBSEN

I 1565 fik Niels Hemmingsen trykt den prædiken, han havde holdt ved Herluf Trolles begravelse i juli samme år. Prædikenen blev trykt sammen med en levnedsskildring af Herluf Trolle og ikke mindst en indgående beskrivelse af hans sygdom og død. Bogen må have været populær, da den blev genoptrykt i 1572.¹ Med denne udgivelse ankom en litterær genre til Danmark, som blev en vigtig del af den trykte litteratur indtil slutningen af 1700-tallet, hvorefter den spillede en rolle i den adelshistoriske litteratur. Sidstnævnte tradition både kulminerede og sluttede med en stort anlagt udgave af udvalgte trykte og utrykte ligprædikener fra 1500- og 1600-tallet, som C.F. Bricka og S.M. Gjellerup påbegyndte i 1874. Værket blev imidlertid en bekostelig fiasko for udgiverne, og det blev kun til det første bind med 31 levnedsskildringer, efterfulgt i 1913 af et beskedent bind to med yderligere 11.² Siden har der fra historikernes side været stille om ligprædikenerne, mens den litteraturhistoriske forskning i de seneste årtier har været relativt

¹ Niels Hemmingsen, *En Predicken som bleff Predicket aff Niels Hemmingsøn Udi salige Her Herluf Trolle Ridders Begræffuelse udi Hertuffsholm den femtinde Dag Juli Anno Domini 1565*, Kbh. 1565, 1572. Levnedsskildringen er udgivet i *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe*, ved Gustav Ludvig Wad, Thaning & Appel, Kbh. 1893, bd. 1, s. XIII-XXVI. En moderne udgave, der også omfatter professor Machabæus' latinske ligtale med oversættelse til dansk og kommentarer, findes i *Humanitas christiana. Mindetaler over Herluf Trolle af Niels Hemmingsen og Christian Machabæus*, ved F.J. Billeskov Jansen under medvirken af Peter Fink og H.D. Schepele, Reitzel, Kbh. 1990, s. 151-184.

² C.F. Bricka & S.M. Gjellerup, *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede. Samtidige Levnetsbeskrivelser uddragne af trykte og utrykte Ligprædikener*, bd. 1-2, Klein, Kbh. 1874/75-1913. Første binds forord og efterord og andet binds forord redegør for udgivelsens historie. Bricka udgav desuden yderligere to levnedsskildringer fra håndskrevne ligprædikener i *Personalthistorisk Tidsskrift*, 2. rk., III (1888), s. 110-128.

livlig.³ Det nærmeste, man kommer en større samlet behandling, er et speciale fra 1984 af Sabine Kirchmeier-Andersen, der giver en oversigt over danske ligprædikener og analyserer dødsopfattelsen i dem.⁴

De trykte ligprædikener er som antydnet blevet flittigt brugt som personalhistoriske kilder. De indeholder ofte en levnedbeskrivelse, og disse oplysninger genfindes f.eks. i biografierne i *Dansk Biografisk Leksikon* eller *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. Det er slående ved disse opslagsværker, hvor stor variation der er i forekomsten af faktuelle oplysninger i biografierne om 1500-tallets ikke-kongelige kvinder og mænd, især med hensyn til fødsels- og dødsdatoer. For nogle bliver der oplyst meget præcise datoer, mens der for andre kun kan angives omtrentlige årstal, også selvom det næsten altid drejer sig om personer fra højadelen. De sikre angivelser vil stort set altid skyldes, at der findes en trykt ligprædiken over den biograferede. Forskning i disse tryk er blevet lettet betydeligt ved en digitalisering af tidlige danske tryk. Samtlige ligprædikener trykt til og med år 1600 i Det Kongelige Bibliotek og i Karen Brahes Bibliotek er udgivet digitalt sammen med de øvrige danske tryk fra 1482 til 1600. Tryk fra perioden 1601-1700 forventes tilgængelige i løbet af de næste par år (2016-17).⁵ Hidtil har prædikenerne kun været tilgængelige på de to biblioteker og i Brickas og Gjellerups ovennævnte udvalg.

I forskningen i de tysksprogede ligprædikener har der til gengæld været stor debat om og forskning i ligprædikener som historiske kilder, og der er almindelig enighed om, at de indeholder mange oplysninger til kultur- og socialhistorien,⁶ inklusive den del, der omfat-

³ Bl.a. i Marianne Pade, „Danske ligtaler i det 16. århundrede“, *Litteratur og lærdom. Dansk-svenske nylatin dage april 1985*, red. Marianne Alenius og Peter Zeeberg, *Renæssancestudier*, 1, Museum Tusulanums Forlag, Kbh. 1987, s. 95-106; Elisabet Holst, „Kvindedyd og kvindedød i danske ligprædikener 1570-1700“, *Svøbt i mår: Dansk Folkevisekultur 1500-1700*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, bind 1-4, Reitzel, Kbh. 1999-2002, bd.1, s. 281-325; Nikolaj Zeuthen, „Tatreich – Hörreich. Verdener til forskel i 1500-tallets danske ligprædiken“, *Danske Studier*, 2002, s. 69-94; Vibeke Pedersen, „Hundredvisebogen og ligprædikener – en ny facet i genrehistorien“, *Danske Studier*, 1984, s. 121-129; Thor-kil Damsgaard Olsen, „Adelig selvforståelse: Standsideologien i Niels Hemmingsens ligprædikener over danske adelsfolk“, *Svøbt i mår*, bd. 4, s. 115-31.

⁴ Sabine Kirchmeier-Andersen, *Dødsopfattelsen i danske trykte ligprædikener 1565-1800*, speciale, Institut for Nordisk Filologi, 1986. Findes på http://www.sabine-ka.dk/ligp_ska.pdf (konsulteret 28.12.2014), men er ikke udgivet i trykt form.

⁵ Se <http://www.kb.dk/da/nb/materialer/e-ressourcer/proquest.html> (konsulteret 02.12.2014).

⁶ *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, hrsg. von Rudolf Lenz, bd. 1-4, Böhlau, Schwarz, Franz Steiner Köln, Marburg a. d. Lahn, Stuttgart

ter samfundets kønsroller.⁷ Omkring 34 % af de trykte prædikener på tysk er over kvinder.⁸ Det gør ligprædikenernes levnedbeskrivelser til en biografisk genre, der kunne give både kvinder og mænd en hovedrolle, ikke i kraft af bemærkelsesværdige gerninger, men i kraft af deres kristelige liv og død. Begge køn kunne være rollemodeller og dermed brugbare ud fra ligprædikenernes opbyggelige formål.⁹

Denne artikel vil gennemgå udviklingen i de danske trykte ligprædikener i de første fem årtier, nærmere bestemt fra 1565 til 1610, den periode, hvor genren fandt sin faste form. Jeg vil belyse genrens kildeværdi ved at fokusere på, hvorledes datidens kønsroller afspejles i de trykte ligprædikener, særligt med henblik på mænds og kvinders offentlige embeder, hvilket for kvindernes vedkommende vil sige embedet som lensmand. Perioden er bestemt af min pågående forskning i kvinder og magtudøvelse 1400-1600, hvor danske ligprædikener kan give oplysninger om synet på kvindelige lensmænd i 1500-tallets anden halvdel. For at finde ud af, hvorledes de kvinder, der havde len før 1600, blev omtalt ved deres begravelse, er ligprædikener fra det første årti af 1600-tallet inddraget.

Ligprædikenernes opståen og udvikling

Selve ligprædikenen, forstået som en prædiken med et stærkt biografisk element holdt på det gældende folkesprog (tysk eller dansk), er en protestantisk opfindelse. Den udsprang af et behov for at fortælle menigheden, hvorledes man kunne leve og dø som god lutheraner og derved bidrage til at sikre sjælens frelse. Formålet var også at erstatte sjælemesser og andre ritualer, der blev udført ved katolske begravelser.

Forbillede for den protestantiske ligprædiken var dels Martin Luthers prædikener ved begravelserne af Frederik den Vise af Sachsen i 1525 og af hans bror, Johan den Trofaste, i 1532, dels Johannes Bugen-

1975-2004; Rudolf Lenz, *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle unter besonderer Berücksichtigung der Historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte*, Marburger Personalschriften-Forschungen, bd. 10, Thorbecke, Sigmaringen 1990; Cornelius Niekus Moore, *Patterned Lives: The Funeral Biography in Early Modern Germany*, Wolfenbütteler Forschungen, bd. 111, Harassowitz, Wiesbaden 2006, s. 25-131; <http://www.personalschriften.de/leichenpredigten.html> (konsulteret 28.12.2014).

⁷ Heide Wunder, „Frauen in den Leichenpredigten des 16. und 17. Jahrhunderts“, *Leichenpredigten als Quelle*, bd. 3, s. 57-68; Ulrike Gleixner, „Der Sprecher aus dem Off. Autobiographisches und Biographisches in den Lebensläufen pietistischer Leichenpredigten Württembergs“, *Leichenpredigten als Quelle*, bd. 4, s. 347-370.

⁸ Lenz, *De mortuis* (note 6), s. 20.

⁹ Moore, *Patterned Lives* (note 6).

hagens prædiken ved Luthers begravelse i 1546. Ved alle tre lejligheder holdt Philip Melanchthon også begravelsestaler, der indeholdt en skildring af de to fyrsters og Luthers liv, og hvori deres dyder blev berømmet. Melanchthons begravelsestaler var som genre ikke ny, men byggede på en tradition for ligtaler, der havde været brugt i antikken, og som blev genopdaget af renæssancens humanister.¹⁰ Bugenhagens prædiken og Melanchthons tale over Luther blev trykt sammen med en beskrivelse af Luthers dødsleje af to andre reformatorer, så de ord, der skulle tjene til at vidne om den rette tros kraft ved døden, til at hædre Luthers eftermæle og til at trøste de efterladte, kunne blive udbredt til alle dem, der ikke kunne være til stede ved begravelsen.¹¹

Snart blev det almindeligt i de lutheranske tyske områder, at udvalgte ligprædikener blev trykt, hovedsagelig de, der blev holdt over fyrstelige og adelige personer samt medlemmer af det højere borgerskab, herunder lærde mænd, der var ansat ved universiteterne. I disse tryk blev ligtalen, der omhandlede den afdøde, også inddraget. Da formålet med ligtalen først og fremmest var opbyggeligt, var vægten lagt på beskrivelsen af, hvorledes afdøde forholdt sig på dødslejet, hvilke skriftsteder der blev læst, og hvilke salmer der blev sunget. Enkelte biografiske oplysninger findes i de tidlige prædikener, men det er først fra omkring 1570, at det bliver en fast tradition, at den trykte prædiken ledsages af en ligtale, der rummer træk af en levnedbeskrivelse af den afdøde. Forholdet mellem omfanget af prædikenen og omfanget af levnedbeskrivelsen varierede meget hos de første generationer af lutherske præster, men et fælles træk er, at også levnedbeskrivelsen blev udformet med det formål at være et opbyggeligt skrift, så det var den afdødes dyder og fromhed, der blev lagt vægt på, og afdøde dermed blev et eksempel på, hvad man som lutheraner kunne gøre for at sikre sig sin sjæls salighed.¹² Formålet var ikke at gengive et livsforløb, som det havde formet sig på godt og ondt. Men også udeladelser i lev-

¹⁰ Pade, „Danske ligtaler i det 16. århundrede“ (note 3).

¹¹ Lenz, *De mortuis* (note 6), s. 9-21: „Zur Geschichte der Leichenpredigten“; Werner Friedrich Kümmel, „Der sanfte und selige Tod – Verklärung und Wirklichkeit des Sterbens im Spiegel lutherischer Leichenpredigten des 16. bis 18. Jahrhunderts“, *Leichenpredigten als Quelle* (note 6), bd. 3, s. 199-226; Irene Dinkel, „'Recht glauben, christlich leben und seliglich sterben'. Leichenpredigt als evangelische Verkündigung im 16. Jahrhundert“, *Leichenpredigten als Quelle*, bd. 4, s. 9-36; Cornelia Niekus Moore, „The Magdeburg Cathedral Pastor Siegfried Saccus and Development of the Lutheran Funeral Biography“, *Sixteenth Century Journal*, XXXV:1 (Spring 2004), s. 79-95.

¹² Günther Wartenberg, „Wiedergewinnung des Luthertums: Konfessionspolitik in sächsischen Leichenpredigten zwischen 1590 und 1600“, *Leichenpredigten als Quelle* (note 6), bd. 4, s. 71-84, spec. s. 72.

nedsbeskrivelserne kan være interessante og fortælle noget, bl.a. om samtidens kønsroller.

Mest udbredt er trykte ligprædikener i de lutheranske lande i det centrale Tyskland, men andre lutheranske lande fulgte trop, herunder Danmark. Der findes også trykte ligprædikener og ligtaler fra de katolske, anglikanske og calvinske områder, men inden for disse trosretninger blev ligtalen sjældent knyttet til begravelsen og begravelsesprædikenen, hvorfor denne genre ikke blev så udbredte som i de lutheranske lande.¹³ Genrens største udbredelse falder i perioden 1550-1750. Det var, som nævnt, fyrster, adelsfolk og velhavende borgere, der lod sådanne ligprædikener med ligtaler trykke, men der findes enkelte trykte ligprædikener over personer fra de øvrige klasser.¹⁴ Forfatterne af de hidtil kendte trykte ligprædikener og ligtaler er med en enkelt undtagelse mænd. Undtagelsen er den kendte reformator fra Strasbourg, Katharina Zell, der holdt og lod trykke sin ligtale over ægtemanden, Mathias Zell, der døde i 1548, og som i 1562 gjorde det samme for en protestant, Elisabeth Heckler, som havde været en discipel af Casper Schwenckfeld, og som derfor af lutheranerne blev anset for at være en kætter.¹⁵ Selve prædikenen over Mathias Zell blev holdt af Martin Bucer.

Danske ligprædikener 1565-1610: Oversigt

Den ældste trykte ligprædiken med ligtale i Danmark over en ikke-kongelig person er, som anført, Niels Hemmingsens prædiken ved Herluf Trolles begravelse i 1565, der sammen med en levnedsbekrielse blev trykt samme år og genoptrykt i 1572.¹⁶ Den er som alle de ligprædikener, der skal behandles her, på dansk. Sabine Kirchmeier-Andersen har identificeret 557 trykte ligprædikener fra perioden 1565-1800, hvoraf de fleste er fra 1600-tallet med året 1640 som et topunkt for adelige ligprædikener med 81 tryk. Efter 1700 falder antallet af trykte ligprædikener for næsten helt at forsvinde efter 1750.

Ser man på kønnet på den person, der er genstand for ligprædikenen og ligtalen, er kønsfordelingen mere ligelig i Danmark end i de tysktalende lande, idet $226 = 40,5\%$ af afdøde er kvinder, og $327 =$

¹³ Friedhelm Jürgensmeier, „Die Leichenpredigt in der katholischen Begräbnisfeier“, *Leichenpredigten als Quelle* (note 6), 1975, s. 122-145; Moore, *Patterned Lives* (note 6), s. 32-34.

¹⁴ Lenz, „Gedruckte Leichenpredigten (1550-1750)“, *Leichenpredigten als Quelle* (note 6), 1975, s. 40-41; Lenz, *De mortuis* (note 6), s. 17-20.

¹⁵ Wunder, „Frauen in den Leichenpredigten des 16. und 17. Jahrhunderts“ (note 7), s. 66. Om Katharina Zell og hendes værker se Elsie Anne McKee, *Katharina Schütz Zell*, Brill, Leiden 1999.

¹⁶ Hemmingsen, *En Predicken ... Her Herluf Trolle Ridders Begræffuelse* (note 1).

59,5 % er mænd. Dette kan skyldes, at de fleste (74 %) af prædikenerne er over adelige, hvor kønsfordelingen er mere lige (43 % kvinder og 57 % mænd) end blandt ligprædikener over borgerlige (hhv. 64 % og 36 %),¹⁷ hvorimod der i de tysktalende lande er flere trykte ligprædikener over borgerlige end over adelige. I Danmark findes trykte ligprædikener over ikke-adelige først fra 1620'erne.¹⁸ I 1577 blev der dog trykt en enkelt ligprædiken over en ikke-adelig, men det fremgår ikke af titelbladet, at det er en ligprædiken. Det var Niels Hemmingsens prædiken ved magister Peder Pouelsen fra Roskildes begravelse i 1573, der blev holdt på latin, men efterfølgende oversat til dansk og trykt som opbyggeligt skrift i 1577 og igen i 1619.¹⁹ En stikprøve af ligprædikener 1595-1660 viser, at langt den overvejende del af ligprædikenerne blev holdt over medlemmer af rigsrådet eller deres familier.²⁰ Det er altså især højadelen, der lader ligprædikener over familiemedlemmer trykke. De danske ligprædikener, der blev trykt før 1625, afspejler derfor også, hvad man anså for dyder, som både kvindelige og mandlige medlemmer af adelen skulle besidde.

Dette udelukker ikke, at også afdøde fra andre samfundslag fik en mundtlig prædiken, hvori deres levnedsløb blev indflettet. I kirkebøgerne for Sørbymagle og Kirkerup 1646-1731 er der fyldige personalia, der bedst tolkes som et sammendrag af de oplysninger, familien har stillet til rådighed for præsten ved begravelsen.²¹ I kirkebogen fra Vonsild er levnedsskildringerne for årene 1685-1710 også meget udførlige og egnede til brug i prædikenen ved begravelsen.²²

Af størrelse er de trykte danske ligprædikener indtil 1610 stort set

¹⁷ Tallene kalkuleret på basis af tabel i Kirchmeier-Andersen, *Dødsopfattelsen* (note 4), s. 21.

¹⁸ Zeuthen, „Tatreich – Hörreich“ (note 3), s. 71 anfører, at borger- og bondestanden først i 1625 fik „tilkæmpet sig ret“ til at få sine ligprædikener trykt. Der var imidlertid ikke formelt forbud mod dette, men det har sikkert været uden for økonomisk rækkevidde for andre end højadelen at få trykt bøger.

¹⁹ Niels Hemmingsen, *It vist oc fast tægen / Huor paa huer kand kiende sig selff / huad heller hand er Guds Barn eller ey. Screffuet Christne til en salig vnderuisning*, Kbh. 1573, 1577. I fortalen gives en kort levnedsbekræftelse af Peder Pouelsen, s. 17-23 = (:) v verso – (:) viii verso. Pagineringen i de trykte ligprædikener er angivet således: Det første sidetal henviser til sidetallet i den digitaliserede version, mens sidetallet efter lighedstegnet henviser til pagineringen i originalen.

²⁰ Kirchmeier-Andersen, *Dødsopfattelsen* (note 4), s. 22.

²¹ *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646-1731*, ved Ole Højrup, Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie, Kbh. 1963; genoptryk Landbohistorisk Selskab, 1982.

²² *Vonsild kirkebog 1659-1708: Uddrag omfattende fødsler, vielser, dødsfald og levnedsskildringer*, udg. Hans H. Worsøe, Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1982.

alle i oktavformat, et format, der er egnet til brugsbøger, i dette tilfælde opbyggelige skrifter, der kunne læses i til daglig, og hvis udsmykning indskrænker sig til gengivelse af slægtsvåben. Enkelte ligprædikener er i kvartformat som f. eks. ligprædikenen over Christine Lunge.²³ Efter 1610 bliver bøgerne generelt større (først kvartformat og efter 1680 i folio) og flottere udsmykket for at ende som rene pragtværker i slutningen af 1600-tallet.²⁴

For den her undersøgte periode (1565-1610) udkom der i alt 54 trykte prædikener på dansk over adelige personer, heraf 22 over kvinder og 32 over mænd svarende til hhv. 40,7 % og 59,3 %. Derudover udkom i årene 1608-09 tre ligprædikener over børn, en datter og to sønner af Holger Rosenkrantz (den lærde) og Sophie Brahe.²⁵ Disse tre prædikener er ikke medtaget i den følgende diskussion. Derimod er medtaget en prædiken fra 1610 over Anne Trolle, der døde som 11-årig, men som havde vist tegn på stor begavelse, hvorfor prædikenen gør en del ud af hendes lærdom.²⁶

Prædikenerne blev holdt af i alt 24 gejstlige, de fleste af biskoppen af Viborg, Niels Lauridsen Arctander (1561-1616), der fik tretten prædikener trykt i årene 1596-1610, teologen Niels Hemmingsen (1513-1600), der fik seks ligprædikener trykt mellem 1565 og 1574,²⁷ slotsprædikanten og historikeren Anders Sørensen Vedel (1542-1616), der selv trykte tre af sine fire ligprædikener over adelige fra årene 1571-1592,²⁸ og biskoppen af Århus, Jens Gjødesen (ca. 1550-1626), der

²³ Jens Gjødesen, *Raad oc Trøst imod den Aandelig Sorg oc Banghed Guds Børn i denne sidste onde Verdens tid / beladis oc plagis med. Aff Davids XIII. Psalme faaregiffuen Vdi Erlig / Velbyrdig oc Salig Fru Christine Lunge, / Erlig Velbyrdig Jørgen Skiel til Hegned / hans kiere Husfruis Nedsættelse oc Lijgfærd / som skede vdi Randers den 17. August Anni [sic] 1609*, Kbh. 1609(?). Der er ikke anført trykkeår, men det siges, at ligtalen er holdt for en måned siden, dvs. den må være trykt i 1609 (B ii recto).

²⁴ Kirchmeier-Andersen, *Dødsopfattelsen* (note 4), s. 24.

²⁵ Alle tre prædikener blev holdt af huspræsten på Rosenholm, Jens Lauridsen Zeuthen. Ligprædikener over børn var sjældne, men forekom, og der er i europæisk materiale lidt flere ligprædikener over piger end drenge (Ines Elisabeth Kloke, „Das Kind in der Leichenpredigt“, *Leichenpredigten als Quelle* (note 6), bd. 3, 1984, s. 97-120).

²⁶ Frederik Nielsen, *En Predicken / Som skeede Vdi Erlig / Velbyrdig oc Gudfryctig / Jomfru Anne Trollis Begræffuelse / vdi Roskilde Domkircke / den 15. Iunii Aar effter Guds Byrd 1610*, Kbh. 1610.

²⁷ Hemmingsens ligprædikener er for nyligt behandlet i Martin Schwarz Lausten, *Niels Hemmingsen, Storhed og Fald*, Kirkehistoriske studier, 3:18, Anis, Kbh. 2013, kap. 10: „Kunsten at dø. Niels Hemmingsens ligprædikener“, s. 201-213.

²⁸ Hans ligprædiken over kansler Johan Friis blev trykt i København af Laurentz Benedicht, der også trykte Vedels ligtale over Frederik 2.

også fik fire ligprædikener trykt 1597-1610. Blandt de øvrige prædikanter var biskopper af Trondhjem, Lund, Stavanger, Oslo og Ribe foruden sognepræster. Gruppen er domineret af den danske teologiske elite, og Niels Hemmingsen lagde linjen som den førende teolog i anden halvdel af 1500-tallet og som udgiver af seks af de første otte trykte ligprædikener. Peder Palladius (1503-1560) havde dog allerede i 1535 kortfattet beskrevet, hvorledes en begravelse skulle foregå. Dette udbyggede han 1555 med en beskrivelse af, hvad en ligprædiken burde bestå af, herunder en oversigt over afdødes liv. Palladius holdt selv adskillige ligprædikener, som findes i manuskript, men ingen af dem blev trykt i samtiden.²⁹

Nogle af prædikenerne giver klart udtryk for, at prædikanten kendte, ja undertiden havde et nært forhold til afdøde. Det gælder især Niels Hemmingsens og Anders Sørensen Vedels prædikener. Andre er derimod upersonlige,³⁰ og skildringen af afdødes liv og død tydeligvis baseret på oplysninger givet af familien og – især for dødslejeskildringens vedkommende – af sognepræsten. Det upersonlige kan skyldes, at afdødes slægtninge havde valgt at lade en højtstående gejstlig foretage begravelsen og holde både prædiken og ligtale med levnedsbekrivelse, selvom det var afdødes sognepræst, der kendte vedkommende bedst. Valget af begravelsesprædikant er ikke yderligere undersøgt her, men kunne nok være et nærmere studium værd.

De trykte danske ligprædikener i de første 45 år indeholder, med en enkelt undtagelse, både en prædiken og en ligtale, dvs. at der er oplysninger om afdøde i alle trykte ligprædikener fra den undersøgte periode, hvorfor betegnelsen „ligprædikener“ i det følgende vil hen vise til et tryk, der indeholder både levnedsbekrivelse og prædiken. Levnedsbekriivelserne indeholder også oplysninger om afdødes forfædre og formødre med det formål at dokumentere afdødes adelige herkomst. Dette element er dog først helt udviklet mod slutningen af 1500-tallet (se nedenfor).

Undtagelse er en udgivelse fra 1570, som ret beset ikke er en ligprædiken, men – som titlen angiver³¹ – en beskrivelse af Otte Krumpens

²⁹ Martin Schwarz Lausten, *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)*, Studier i den danske reformationskirke, 2, Akademisk Forlag, Kbh. 1987, s. 92-93.

³⁰ F.eks. Niels Lauridsen Arctander, *Trøst oc raad 1. Naar Gud i Kaarssens tid tøf-fuer met hielpen / oc Bønhører iche strax. 2. Imod fortuifflelse / som fødte aff vor store Wuærdigheds / oc suare Synders betenkelse. Aff den 130. Psalme faaregiffuen / Vdi Erlig / Velbyrdig oc salig Frue Christine Rosenkrantzis : Erlig oc velbyrdig Niels Skrams til Werup etc. kiere Husfruis Begræffuelse*, Kbh. 1600.

³¹ *Erlig oc velbyrdig Mand, oc Strenge Ridders, Her Otte Krumpens til Trudzholm, Fordom Danmarcks Røgis Maarsk: sidste bekiendelse oc afskeed fra denne Verden: som døde der hand vaar fire Aar mindre end hundrede, den 29. Julij, Anno Dominij 1569*, Kbh.

sidste bekendelse og død i 1569. Den er også betydelig kortere end de øvrige ligprædikener. Forfatteren er anonym, men sidst i teksten angives det, at ovenstående er bevidnet af Otte Krumpens sognepræst, Hans Jørgensen, i „Rogby“ (Råby) Sogn, så han er muligvis også forfatteren. I titlen tillægges Otte Krumpen titlen „Fordom Danmarcks Rigis Maarsk“, hvormed hans politiske karriere og den magt, han har udøvet, angives. Det fortælles i indledningen, at han ejer Trudsholm Gods, og at hans hustru er Anne Lykke, til hvem han henvender sig for at takke hende for at have været hans hustru og for at have støttet ham i hans sygdom, ikke mindst ved at læse bønner, og han overdrager hende alle sine verdslige sager („all handel oc bestilling“).³² Derefter citerer han flere skriftsteder og slutter med tre bønner, som – sammen med hans afsked med verdslige sager og med de tilstedeværende, ikke mindst hustruen – bliver eksempel på en god, luthersk død. Elementer i denne beskrivelse, især talen til hustruen, Anne Lykke, findes i dødslejescenerne i de efterfølgende trykte prædikener.

I 1570 udkom Niels Hemmingsens anden trykte ligprædiken, denne gang over Mogens Gyldenstjerne (1481-1569). Hemmingsen henvender sig til læseren og forsikrer, at det ikke var hans hensigt at udgive prædikenen på tryk, men at han blev overtalt af gode venner, og han udtrykker det fromme ønske, „Gud giffue at det maa skee til Guds ære / oc den Christne Læseris forbedring.“³³ Derefter følger selve prædikenen, og bogen slutter med levnedbeskrivelsen, dog stofmæssigt fordelt således, at prædikenen fylder langt den overvejende del (102 sider mod 7 sider til levnedbeskrivelsen). I 1571 blev der udgivet tre ligprædikener, to holdt af Niels Hemmingsen og en af Anders Sørensen Vedel, over hhv. Otte Rud, Johan Friis og Børge Trolle.³⁴ I alle tre prædikener fylder levnedbeskrivelserne mellem 30 og 50 sider, og dødslejet beskrives i flere detaljer, så den afdødes liv og død skal være

1570.

³² *Erlig oc velbyrdig Mand, ... Her Otte Krumpens*, s. 16 = A iiiii recto.

³³ Niels Hemmingsen, *En Predicken som vaar vdi Erlig oc Velbyrdig Mands / oc strenge Ridders / Her Maagens Gyldenstiernis Begravffuelse vdi Kiøbenhaffn Paa den siætte dag Martij Aar / 1570*, Kbh. 1570, s. 9 = A i verso.

³⁴ Niels Hemmingsen, *En Predicken Om Christne Menniskis Aandelige Strid oc Seiervinding ved Troen oc en god Samvittighed. Predicket udi Erlige og velbyrdige oc salige Otte Ruds begravffuelse 18. Julii 1571*, Kbh. 1571; Anders Sørensen Vedel, *En Predicken som skeede vdi Erlig Velbyrdig og Gudfryctig mands / salige Johan Friis begravffuelse vdi Kiøbenhaffn / den nittende dag Decembris / Aar effter Guds byrd M.D.LXX*, Kbh. 1571; Niels Hemmingsen, *Konning Davids Raad effter hvilcke hver bør at holde sig, som vil leffve uden Guds fortørnelse oc sig selff til Salighed, som vaare udi Erlige Velbyrdige oc Salige Her Byrge Trollis Ridders begravffuelse i Predicken faaregiffne aff Niels Hemmingsøn*. Kbh. 1571.

et godt eksempel for andre, som tilfældet var med ligprædikenen over Herluf Trolle, dog uden at dette er angivet på selve titelbladet. Alle tre prædikener indledes med en fortale rettet til de efterlevende, som i Otte Ruds tilfælde var hans enke, Pernille Oxø, og deres levende børn, i enkemanden og den barnløse Børge Trolles tilfælde hans søster, og i den ugifte Johan Friis' tilfælde hans søskende, nevøer og niecer.

Dermed er mønstret lagt for efterfølgende ligprædikener: en fortale, hvori de nærmeste efterlevende adresseres, og temaet for prædikenen anslås, så følger selve prædikenen, og bindet afsluttes med levnedbeskrivelsen, der skal tjene som *exemplum*. Rækkefølgen overholdes ikke altid; nogle gange står levnedbeskrivelse før prædikenen, men de tre dele er faste, og nogle bøger afsluttes med en bøn.

Katolicismen omtales så godt som ikke i levnedbeskrivelserne, på trods af at adskillige af de biograferede er født og opvokset før 1536 eller har været opdraget i et kloster. I modsætning hertil omtaler de tyske ligprædikener omvendelser til den sande tro (den lutherske) fra katolicisme eller calvinisme.³⁵ I det danske materiale findes omtale af katolicisme i en ligtale på latin holdt over Else Laxmand (1543-1575), hvori det fortælles, at hun blev opdraget i Bosjö Kloster (benediktiner-nonnekloster i middelalderen), men – understreger forfatteren – for lærdommens skyld, ikke for at hun skulle få smag for klosterlivet, og han fortæller, at hun senere i livet omtalte nonnerne som ædedolke, liderlige, overtroiske og papistiske og slår dermed fast, at Else Laxmand altså var en god protestant.³⁶ Indirekte får han så også fortalt, at danske nonners omvendelse til den lutherske tro ikke var helt slået igennem i 1540'erne, i hvert fald ikke i Bosjö Kloster.

I den trykte udgave af den ligprædikenen, som Anders Sørensen Vedel holdt over Johan Friis, er der adskillige tillæg: en gravskrift på latin, forfattet af Vedel, et mindedigter af samme (på latin og dansk), et digt (på latin) af Henrik Rantzau, der skulle stå på Johan Friis' portræt på Rantzaus Gods, et digt på latin af nevøen, Niels Friis, og et digt, også på latin, af hofråden Casper Paslich, en kort mindetale/prædikenen af Niels Hemmingsen (på dansk), fem mindedigter på dansk og et på latin af professorer ved universitetet, en gravskrift over broderen Henrik Friis (d. 1571), forfattet af Anders Sørensen Vedel, en gravskrift over

³⁵ Moore, „The Magdeburg Cathedral Pastor Siegfried Saccus and Development of the Lutheran Funeral Biography“ (note 11), s. 89-90, 94; Wartenberg, „Wiedergewinnung des Luthertums“ (note 12), s. 71-84.

³⁶ Pade, „Danske ligtaler i det 16. århundrede“ (note 3), s. 101; Christian Machabæus (Mac Alpine), *Epistolæ duæ de Vita et obitu nobilis matrone dominæ Elisæ magnifici d: Hilarii Grobbe de Lystrop, Regni Danici Cancellarii etc.: Coniugis charissimæ. Parentationis et officii causa scriptæ Anno Domini M.D. LXXVII, Kbh. 1577, s. 18-19 = A 4 recto-verso.*

dennes kone, Margrete Bild (d. 1571), og bogen afsluttes med fem sider indeholdende „Nogle besynderlige Sententzer oc skjøne spraag / vdset [: oversat, formuleret] paa Danske Rim / aff salige Johan Friis / som findes atskillige steder paa hans Gaarde opscreffne.“³⁷ Her er både ligtale, ligprædiken, sørge- og mindedigte på dansk og latin trykt i en samlet udgave, hvilket undertiden var tilfældet for de ligtaler, sørgedigte og andet memoriallitteratur på latin, der også blev trykt i denne periode. Anden memoriallitteratur på latin blev trykt selvstændigt, som tilfældet er med ligtalen over Else Laxmand.³⁸ Denne litteratur har på grund af sproget kun været tilgængelig for en snæver kreds i samtiden, hvorimod ligprædikener og levnedbeskrivelser på dansk har været beregnet på en bredere læsende kreds, og noter i de overleverede eksemplarer kunne tyde på, at de også var populære og blev læst. At ligprædikenerne blev spredt blandt det læsende publikum, i hvert fald adelen, kan også ses af, at de påvirkede en anden litterær genre i tiden, som havde adelens interesse, nemlig folkeviserne, hvor bl.a. *Hundredvisebogens* ideologi og dødsbeskrivelse er influeret af ligprædikenerne.³⁹

Køn og stand i ligprædikenerne, 1565-1610: Aneopremsningen

Ligprædikenerne indeholder lange opremsninger af afdødes forfædre og formødre og har af den grund været flittigt brugt i forskningen til at konstruere stamtavler af adelsfamilierne. Dette træk kommer dog først hen ad vejen. I de ældste trykte ligprædikener oplyses blot, at afdøde er af adelig byrd og enkelte forfædre omtales. Således anføres i ligprædikenen over Herluf Trolle, at hans forældre var „fromme oc ædle“, og at hans fader, der nævnes ved navn, „intet viste aff den prang [: stads] / hoffmod oc store wnyttelige bekostning [: udgifter] / som nu er i genge [: i brug] / men leffuede Gudfryctig / optuctede [: opdrog] sine børn udi tuct oc ære.“⁴⁰ Her er det mere faderens (og underforstået moderens) fromhed og opdragelse, der fremhæves, end adelig fødsel.

I ligprædikenen over Mogens Gyldenstjerne (1481-1569) nævnes for-

³⁷ Vedel, *En Predicken ... Johan Friisis begraaffuelse* (note 34). Om klagedigte generelt se Fidel Rädle, „Lateinische Trauergedichte (Epicedia) im Überlieferungszusammenhang von Leichenpredigten“, *Leichenpredigten als Quelle* (note 6), bd. 4, s. 237-267.

³⁸ Pade, „Danske ligtaler i det 16. århundrede“ (note 3).

³⁹ Vibeke Pedersen, „Hundredvisebogen og ligprædikener“ (note 3).

⁴⁰ Niels Hemmingsen, *En Predicken ... Her Herluf Trolle Ridders Begræffuelse* (note 1), s. 46-47 = B iij recto-verso.

ældre ikke ved navn, kun at de er ærlige og velbyrdige „oc Danske“.41 Ligprædikenen er trykt 1570, samme år som Syvårskrigen mellem Sverige og Danmark sluttede, så da er adelsstand og nationalt tilhørsforhold åbenbart væsentligt. I ligprædikenerne over Johan Friis,42 Otte Rud43 og Børge Trolle44 (alle tre trykt 1571) nævnes begge deres forældre ved navn, men ikke andre. Først i ligprædikenen over Oluf Mouritsen Krognos (trykt 1573) findes den første af de lange opremsninger. Niels Hemmingsen anfører hans forældre, bedsteforældre, oldefædrene samt tipoldefædrene, der alle angives med navn, mens oldemødrene og tipoldemødrene ikke nævnes.45 Dette blev dog ikke normen i de umiddelbart efterfølgende ligprædikener.

I ligprædikenen over Birgitte Gøye fra 1574 har Hemmingsen opregnet hendes far og dennes bedsteforældre, faderens to hustruer og deres fædre (men ikke mødre). Derefter anfører han Mogens Gøyes og Mette Bydelbaks otte børn (Birgittes helsøskende) og deres børn efterfulgt af en opremsning af Mogens Gøyes og Margrete Stures ni børn (Birgittes halvsøskende) og deres børn.46 Det er en af de få prædikener fra den behandlede periode, der medtager alle søskende samt deres afkom i opremsningen. Det var kendt stof, både i familien og i adelskredse, da fordelingen af den store arv efter Mogens Gøye (d. 1544) varede adskillige år og forårsagede mange stridigheder, der involverede alle hans børn og deres efterkommere.47 Muligvis er opremsningen et led i Niels Hemmingsens kampagne for at få hele familien til at respektere Birgitte Gøyes testamente til fordel for det nyoprettede Herlufsholm (se nedenfor).

41 Niels Hemmingsen, *En Predicken ... Maagens Gyldenstiernis Begræffuelse* (note 33), s. 113 = G v verso.

42 Vedel, *En Predicken ... Johan Friis begræffuelse* (note 34), s. 40-42 = A vi recto-verso.

43 Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds*, (note 34), s. 31 = B v recto.

44 Hemmingsen, *Konning Davids Raad ... Byrge Trollis Ridders begræffuelse* (note 34), s. 28 = B iii verso.

45 Niels Hemmingsen, *En Predicken / om Christi velgierninger oc Troen / som vaar vdi Erlige, velbyrdige oc salige Oluff Moritssøns begræffuelse / vdi Ringstede paa den 21. dag Septembris Aar 1573*, Kbh. 1573, s. A ii verso – A iii verso.

46 Niels Hemmingsen, *En kaart Beretning om Erlige / Velbyrdige / Gudfryctige / oc salige Fru Biritte Gøyes affkomst / opdragelse / leffnet oc endeligt. Disligeste En Predicken om it Christeligt leffnet / faaregiffuet vdi samme Fru Biritte Gøyes Begræffuelse*, Kbh. 1574, s. 12-20 = A ii recto – A vi recto.

47 Jens Villiam Jensen, „Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede“, *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985*, Århus, Arusia – Historiske Skrifter V, 1985, s. 340.

Om Holger Ottesen Rosenkrantz, hvis ligprædiken blev trykt i 1576, fortælles, at alle jo kender hans adelige byrd og Rosenkrantz-slægtens mange fortjenester, så der nævnes kun hans forældre og hans morfar og dernæst hans tre brødre og to søstre.⁴⁸ I ligprædikenerne over Elisabeth Basse (trykt 1578) og Pernille Oxe (trykt 1584) opregnes deres forældre og deres morfar (henholdsvis norsk og dansk rigshofmester), men ikke deres mormor.⁴⁹ Ligprædikenen fra 1583 over Jakob Huitfeldt (trykt 1585) indledes med en lille historisk udredning om Huitfeldternes ædle og gamle slægt, hvis navn oprindelig var Hogenskild, og det oplyses, at skikken før i tiden for det meste var at bruge fornavn og patronymikon, som Otte Klausen og Klaus Henriksen (afdødes farfar og oldefar), ikke slægtsnavnet.⁵⁰ Denne udredning stammer sikkert fra afdødes bror, historikeren Arild Huitfeldt, og er måske et forsøg på at interessere unge adelige i historie. Dernæst opregnes Jakob Huitfeldts far og mor og deres forældre, altså tre generationer i alt,⁵¹ hvilket også findes i ligprædikenen (trykt 1587) over Sten Bille (d. 1585), der dog udelader navnet på hans farmor.⁵² Derimod er kun forældrene anført i Peder Hegelunds ligprædiken over Anne Tønnesdatter Parsberg (trykt 1587).⁵³ Fra og med ligprædikenen over Birgitte

⁴⁸ Laurids Bertelsen, *Vnderuisning om De tuende slags Opstandelser, som er, Først Siælens den Aandelig i dette Liff: Oc dernæst Legemens den almindelig, paa Domme dag: aff det femte Capittel Johannis, prædicket, vdi Erlig oc Velbyrdig, salige Holger Rosenkrantzis, Danmarckis Rigis Marskis Begræffuelse*, Kbh. 1576, s. 35 = D ii verso.

⁴⁹ Jørgen Ericksøn, *En Lig Predicken som bleff prædicket udi Erlige / velbyrdig / Gudfryctige oc salige Frue Elisabeth Pedersdaatters Erlige og velbyrdige Henrick Brockenhus Husfruis Begræffuelse / som saliglig [sic] døde den 31. Januarij / oc hederlig bleff begræffuet vdi Staffuanger den 28. dag Februarij / Anno christi 1578*, Kbh. 1578, s. 40 = B viii recto; Laurids Bertelsen, *En kaart vnderuisning oc formaning: Huorledes mand sig i denne siste Verdens tid mod Herrens yderste tilkommelse berede skal, Aff det 21. Cap: Lucæ Euangelistæ vdi en Predicken forfattet oc fremsæt vdi Erlige Velbyrdige nu salige Frue Pernille Oxis Begræffuelse*, Kbh. 1584, s. 141 = G ii verso.

⁵⁰ Hans Mogensen, *Ligprædicken Offuer Erlige Velbyrdige Jacob Huitfelds til Bærdzgaard Jordeferd i Trundhiem 9. Junij, Anno 1583, Om Christne Deris første opstandelse til salighed oc hellighed i dette Leffnit / huor ved Døden bliffuer dennem wskadelig*, Kbh. 1585, s. 310 = Q vii recto.

⁵¹ Mogensen, *Ligprædicken ... Jacob Huitfelds*, s. 312 = Q viii recto.

⁵² Niels Mikkelsen, *En Predicken som skede vdi Erlig oc Velbyrdig Mands / Salige Sten Bildis Begræffuelse i Helsingborrig d. XVI. Dag Februarij Aar effter Guds byrd M.D. LXXXV*, Kbh. 1587, s. 147-148 = I v verso-I vi recto.

⁵³ Peder Jensen Hegelund, *Om Liff oc Død / timelig oc evig / nogle Laerdomme og Trøst af Guds ord / til Ærlig og Velbyrdige frues / salige Anne Parsbergs / Ærlig og Velbyrdige Mands, salige Christoffer Gyldenstiernis / til Iffuerssnis efterladte Husfrues / hendis Begræffuelse, mestenpart forfattede udi Rhiim aff Peder Hegelund*. Slesvig,

Rosenkrantz, der blev trykt 1589, bliver opremsningen af aner tilbage til oldeforældre almindelig. I levnedbeskrivelsen er hendes forældre og hendes søskende anført, dernæst hendes farfar, farmor og farmorens far, hendes morfar, mormor og mormorens far.⁵⁴ Det samme gælder ligprædikenen over Henrik Brockenhuus trykt 1590.⁵⁵ I ligprædikenen over Pernille Gøye (trykt i 1590) er forældre, bedsteforældre, fire af oldeforældrene og to af tipoldeforældre opregnet.⁵⁶ I 1591 blev tre ligprædikener trykt, de to af Anders Sørensen Vedel over Claus Glambek og Predbjørn Podebusk, den tredje over Anne Rosenkrantz. For Claus Glambek opregnes hans forældre,⁵⁷ men ikke andre, hvilket kan skyldes, at Glambek ikke var nogen kendt slægt. Han er blevet betegnet som det eneste fremtrædende medlem af en lille jysk adelslægt.⁵⁸ Det var åbenbart noget nemmere for Anders Sørensen Vedel at sige noget om Predbjørn Podebusks aner, for han skriver, efter at have omtalt hans forældre, at han kun opregner de nærmeste, ellers ville det være for langt at opregne alle de kendte aner. Vedel anfører så Podebusks bedsteforældre, oldeforældre og to tipoldefædre.⁵⁹ I ligprædikenen over Anne Rosenkrantz nøjes prædikanten, Morten Scavenius (Skavbo), med at opregne hendes forældre, bedsteforældre og to oldeforældre.⁶⁰ To ligprædikener trykt i 1592 over henholdsvis Ingeborg

1587, s. 56 = C viii recto.

⁵⁴ Christen Nielsen, *Mose Guds Mands Bøn i den XC Psalme / At betencke Døden / Oc huad forstand Menniskan giffuis af Dødsens Betenckelse. Predicket vdi Erlige / Velbyrdige / Gudsfructige / oc salige Frw Birgitte Rosenkrantzis Begraffuelse i Nesby Kircke den 20. Octob. 1588*, Kbh. 1589, s. 145-146 = R viii verso - S i recto.

⁵⁵ Jens Nilssøn, *Ligpredicken, som vdi erlig velbyrdig oc salig Henrick Brockenhusis Begraffuelse i Oensø Kircke i Norge den 16. Junij Aar etc. 1588*, Kbh. 1590, s. 64-65 = D iiiii recto-verso.

⁵⁶ Mogens Madsen, *En Predicken af det elluffte Capitel i S. Hansis Euangelio Predicket i ... Pernille Gyøes Begraffuelse i Gennerrup Kircke i Skaane den 5. Octobris Anno etc. 1589*, Kbh. 1590, s. 135-137 = I iv verso - I v verso.

⁵⁷ Anders Sørensen Vedel, *Grundtrøst aff S. Poffuels Epistel til de Thessalonicher i det fierte Capitel / for alle denem / hues gode Venner ere ved denne timelige Død / hensoffuede vdi HERREN faaregiffne udi Erlig oc Velbyrdig Mands / salig Claus Glambechs til Rask / Begraffuelse etc.*, Ribe, 1591, s. 28 = B ii recto.

⁵⁸ *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., red. Sv. Cedergreen Bech, Gyldendal, Kbh. 1979-84.

⁵⁹ Anders Sørensen Vedel, *Guds Børns Taal oc trøst vnder Kaarsset / som S. Poffuel opregner / vdi sin Epistel til de Romere / i det ottende Capitel: faaregiffuen / vdi Erlig oc Velbyrdig / salig Predbjørn Podebuskis Begraffuelse / i Riber Domkircke / den X. Søndag / effter Trinitatis Anno Domini 1591*, Ribe, 1591, s. 34-36 = A v recto - A vi recto.

⁶⁰ Morten Andersen Scavenius, *En Lijgpredicken, som er Predicket vdi Erlig velbyrdige oc nu salige met Guds Frue Anne Rosen Krantzis Begraffuelse i Ringsted Kircke*

Gyldenstjerne⁶¹ og Anne Vernersdatter Parsberg⁶² opremser forældre, bedsteforældre, oldeforældre og to tipoldeforældre. Dette bliver standard i de ligprædikener, der blev trykt i de følgende år, dvs. en opremssning af forældre, bedsteforældre på begge sider og oldeforældre på begge sider og i nogle tilfælde tipoldefar, hvor oldemødrene omtales som „datter af“, dog med enkelte undtagelser som i ligprædikenen over kansler Niels Kaas (d. 1594), hvor kun forældre og bedsteforældre angives med henvisning til, at mere er ikke fornødent, da det er kendt i riget, at han er kommet af adelsfolk og gammel stamme.⁶³ Ud over forfædrene kan man også finde enkelte tilfælde, hvor også fætre og kusiner på begge sider er angivet. Det gælder f.eks. ligprædikenen over Henning Sparre (d. 1593), hvor der efter opremssningen af oldeforældrene gives navne på morbrødre og mostre med deres ægtefæller og afkom (Grubbefamilien).⁶⁴ Man kunne forestille sig, at det var led i en arvestrid, hvor det gjaldt om at understrege slægtskab med afdøde (og dermed arvekrav på afdødes gods), men Henning havde levende søskende, som skulle arve ham, så det kan bare være en kvittering for støtte fra Grubberne til trykning.

Det angivne formål med opremssningen af afdødes aner var, som det angives i alle ligprædikener, at påvise afdødes adelige byrd, men aneopremssningen kunne også bruges til at inspirere unge adelige til at være ikke blot fromme, men også udvise adelige dyder. Anders Sørensen Vedel, der holdt ligprædikenen over Ingeborg Gyldenstjerne og dermed også forfattede listen over hendes aner tilbage til tipolde-

den 4. dag Januarij Aar 1590, Kbh. 1591, s. 54-55 = D i recto-verso.

⁶¹ Anders Sørensen Vedel, *Om Menneskelige liffs Kaarthed / Elendighed / Vstadighed / oc bestemte Tid: Oc huad Raad oc Middel derimod skal bruges / aff Jobs Bogs fjortende Kapitel: Fremset til Ligpredicken / vdi Erlig oc Velbyrdig / salig Frue Ingeborg / Albret Frisis til Haraldskier / etc. Begræffuelse / d. XIII. Dag Octobris, Anno Domini, 1591*, Ribe, 1592, s. 35-37 = B 5 verso - B 6 verso.

⁶² Mogens Madsen, *Historia om Rachels Wlyckelige fødzel / Gen. 35. Udlagt oc forklarit udi en Lijpredicken / i Gennerup Kircke / den 13. Dag Septemb. Aar etc. 1592 Met en kaart Beretning / om Erlige / Velbyrdige Fru Anne Parszbiergs / Erlig oc Velbyrdig Hack Ulftandz til Heckeberg / Salige Fruis Herkomst / Opfødelse / Leffnit oc Om-gengelse oc Christelige Affskeed fra denne Verden*. Kbh. 1592, s. 105-106 = P iv recto - Q i recto.

⁶³ Peder Jenssøn Vinstrup, *Ligpredicken som i Erlige / Velbyrdige oc Salige Herris / Niels Kaasis / Kong: Maiests : Cantzlers oc Danmarckis Rigis Regerende Raads Begræffuelse bleff sørgelige holdit i Vor Frue Kircke i Kiøbenhaffn den IX. Søndag efter Trinitatis / som vaar den 28. Julii, Anno 1594*, Kbh. 1594, s. 34-35 = A v recto-verso.

⁶⁴ *Beretning Om Erlig oc Velbyrdig Mand / Henning Sparres Affkomst / Opdragelse / Leffnit oc Endeligt. Met den LXXXIII. Davids Psalmis Udleggelse / Som bleff Predickit udi hans Begræffuelse / den 7. Octob. Anno 1593*, Kbh. 1597, s. 24-29 = A viii recto - B ii verso.

fædrene, angiver – som god historiker – sine kilder, nemlig „vaar Danske Adels Slechte Bøger“, og han oplyser tillige, at sådanne anetavler og levnedbeskrivelser kan tjene adelsungdommen til eksempel og formaning om, hvad forpligtelserne er ved adelig byrd.⁶⁵ Det gælder både mænd og kvinder, da formødre såvel som forfædre anføres i de tilfælde, hvor opremsningen går 3-4 generationer tilbage. Sammenhængen mellem ligprædikenernes anetavler og adelens voksende interesse i og rekonstruktion af korrekte, såvel som falske, stamtavler kunne også fortjene større opmærksomhed.

Køn og embede i ligprædikenerne: Ægteparret Otte Rud og Pernille Oxe

Blandt de tidlige ligprædikener er der to, der blev holdt over et ægtepar, der begge var lensmænd, og som derfor er særlig interessante i forbindelse med en diskussion af køn og embede i de danske ligprædikener. Ægteparret var Otte Knudsen Rud (1520-1565) og Pernille Johansdatter Oxe (1530-1576). Otte Rud havde flere embeder og var bl.a. lensmand på Korsør Slot 1562-1565. Han var dog fraværende fra dette embede allerede fra 1563 for at deltage i Syvårskrigen (1563-70), hvor han udmærkede sig til søs. Han blev i 1565 udnævnt til admiral efter Herluf Trolle, men blev taget til fange af svenskerne under et søslag kort efter og døde af pest i sit fængsel et par måneder senere. Pernille Oxe, der havde bestyret lenet siden 1563, overtog det og sad som lensmand på Korsør Slot fra 1565 til 1574. Hun døde i 1576 og blev begravet i Korup Kirke (Jylland) samme år, og ligprædikenen blev holdt af Laurids Bertelsen, superintendent (biskop) i Århus, og trykt i 1584.

Hemmingsen indleder Otte Ruds ligprædikenen med en fortale henvendt til Pernille Oxe, der forklarer hende (og læseren), hvad temaet for prædikenen vil være, nemlig ordene fra Davids Salme 119, citeret som „Dette er min Trøst vdi min modgang / at dit Ord vederqueger mig.“⁶⁶ Han oplyser, at trykningen af prædikenen er sket på opfordring af hendes kære fætter, Oluf Mouritsen Krognos, søn af Eline Gøye (også kvindelig lensmand), der var Pernilles moster. Han undskylder, at han ikke vil opregne Otte Ruds hele levned, og især ikke hans verdslige embeder, men får dog i den efterfølgende sætning opremset alle hans lensmandsembeder,⁶⁷ så de kommer med, om end ikke i selve levnedbeskrivelsen, der følger efter indledningen. I levnedbeskrivelsen gives først en begrundelse for at komme med en sådan, nemlig at afdødes liv og død kunne være et eksempel til efterføl-

⁶⁵ Vedel, *Om Menneskelige Liffs Kaarthed ... Frue Ingeborg / Albret Frisis* (note 61), s. 37- 40 = B 6 verso - B 8 recto.

⁶⁶ Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds* (note 34), s. 10 = A ii verso.

⁶⁷ Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds*, s. 21 = A viii recto.

gelse og de efterladte til trøst og husvælelse ved tanken om, at afdødes sjæl nu er hos Gud. Hemmingsen nævner derefter Otte Ruds forældre, rigsråd Knud Rud og Dorte Madsdatter Bølle, som tegn på hans adelige byrd og fortæller om hans opvækst og valg af en karriere som soldat hos forskellige udenlandske fyrster, således at han kunne tjene sit fædreland som en sand herremand ved at beskytte riget „naar behoff giordes,“⁶⁸ hvilket peger frem til beretningen om hans indsats under Syvårskrigen. Dernæst berettes om hans ægteskab med Pernille Oxe, deres otte børn, hvoraf seks endnu var i live, da prædikenen blev trykt, om hvorledes han som ægtemand, fader og husstandsoverhoved altid viste sig som en god kristen, og ikke mindst om hans og Pernilles indbyrdes kærlighed, hvilket bevises ved fortællingen om, at da han mærkede, at han skulle dø, bad han slotsherren, hvor han sad fangen, om at gøre sin kiste stærk, „thi jeg veed vel / sagde hand / at min kiere Høstru lader icke mit legeme bliffue her.“⁶⁹ Så følger fortællingen om hans bedrifter under Syvårskrigen og hans udnævnelse til admiral, og i den anledning kan Hemmingsen berette, at Herluf Trolle havde sagt til ham, at han vidste ingen bedre til at være admiral end Otte Rud.⁷⁰ Den sidste del af levnedbeskrivelsen fortæller om dagene op til hans død af pest. Blandt de første ofre for pesten var hans tjenestefolk, „saa at hand selfff maate rede sin seng oc giøre sig ild / oc dette alt sammen leed hand taalmodelige oc mandelige.“⁷¹ Da Otte Rud formentlig både i sin ungdom som landsknægt og på feltfod selv havde måttet rede sin seng ved flere lejligheder, er pointen her at vise ham som et *exemplum* på ydmyghed og i stand til at tåle prøvelser, hvilket også var del af adelige dyder.⁷² Efter at Otte Rud havde opdaget de pletter, der viste, at også han var angrebet af pest, bad han en bøn, der citeres i levnedbeskrivelsen, og satte sig dernæst ned og skrev to breve, det ene til sin hustru, det andet til sin svigerinde, Inger Oxe, hvis mand, Jørgen Brahe, var død nogle måneder før. Derefter gik han til sengs, modtog nadveren af den tilkaldte sognepræst, bekendte sin tro og sov roligt ind. Levnedbeskrivelsen afsluttes endnu en gang med at understrege, hvorledes Otte Rud kan være et eksempel for ungdommen på at være en god kristen og, især for unge adelsmænd, på at være en god adelsmand, herunder at tjene landet, bl.a. ved at påtage sig embedet som lensmand. Ligeså kan det være en trøst for de efterlevende, at han fik en god kristen død. Hemmingsen citerer hovedsman-

68 Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds*, s. 35 = B vii recto.

69 Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds*, s. 38 = B viii verso.

70 Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds*, s. 42 = C ii verso.

71 Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds*, s. 45 = C iiiii recto.

72 Om adelige dyder se Damsgaard Olsen, „Adelig selvforståelse“ (note 3).

den på Svartsjö Slot for at have udbrudt: „Bliffuer icke ... denne mand salig / da bliffuer der ingen salig“, og tilføjer, at: „ Hand maa io hafue hafft en merckelig [: tydelig] / frimodig oc hiertelig bekiendelse / før end hans Fiende gaff hannem saadant vitnesbyrd.“⁷³ Frimodighed, dvs. taperhed eller uforfærdethed, god samvittighed og bestandig tro, som Otte Rud ifølge levnedbeskrivelsen udviste i sit liv og på sit dødsleje, danner det gennemgående tema i den prædiken, som følger efter levnedbeskrivelsen med udgangspunkt i Paulus' ord: „Strid (siger Paulus) en god Strid / beholt Troen / oc en god Samvittighed / huilcken som nogle haffue skut fra sig / og ere bleffne skiffbrudne paa Troen.“⁷⁴

Otte Rud blev begravet ved sit fængsel, men hans forudsigelse om, at hans hustru ville komme og kræve hans lig for at give ham en ordentlig begravelse, når krigen var ovre, gik i opfyldelse. Da Syvårskrigen sluttede i 1570, fik Pernille udleveret hans kiste og ført den til København, hvor Otte Rud blev begravet i Vor Frue Kirke i juli 1571. Niels Hemmingsen holdt ligprædiken, der blev trykt samme år. Hun fik også bygget et stort gravmæle over ham og udfærdiget et epitafium med dem begge, men det var ifølge Frederik 2. større end, hvad standen kunne forlange. Pernille var stødt lige ind i kongens planer for gravmælet over faderen, Christian 3., i Roskilde Domkirke, der skulle signalere distancen mellem adelige og fyrstelige og understrege det kongelige i den gren af den oldenburgske familie.⁷⁵ 2. april 1576 krævede han, at Otte Ruds gravmæle blev fjernet med den begrundelse, at det var ganske upassende at udfylde pladsen i koret i Vor Frue Kirke i København, hvor man også kunne forvente, at fyrstelige ceremonier som kroning kunne foregå.⁷⁶ På dette tidspunkt blev kirken an-

⁷³ Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds*, s. s. 52 = C vii verso.

⁷⁴ Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds*, s. 55 = D i recto. Citatet er fra 1 Tim 6,12.

⁷⁵ Hugo Johannsen, „Dignity and Dynasty. On the History and Meaning of the Royal Funeral Monuments for Christian III, Frederik II and Christian IV in the Cathedral of Roskilde“, *Masters, Meanings & Models. Studies in the Art and Architecture of the Renaissance in Denmark. Essays published in Honour of Hugo Johannsen*, ed. by Michael Andersen, Ebbe Nyborg and Mogens Vedsø, The National Museum of Denmark, Kbh. 2010, s. 117-45, der også inddrager Pernille Oxes og andre adeliges gravmæleplaner s. 117-119; Birgitte Bøggild Johannsen, „Kongebegravelsernes ideologi og kultur. Problemer og perspektiver“, *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria, 25:e Nordiska historikermötet Stockholm den 4-8 augusti 2004*, red. Yvonne Maria Werner, Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History, 71, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 2004, s. 89-121.

⁷⁶ *Kjøbenhavns Diplomatarium: Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728*. I-VIII, udg. O. Nielsen, Gad, Kbh.

set for at være „saa gott som hoffuidkirchenn for andre her vdj rigitt“ ifølge en forordning af 1577 om stolestader i kirken.⁷⁷ Pernille Oxe skulle fjerne både gravmæle og epitafium og lade ægtefællen begrave under gulvet, og hvis hun ønskede at opsætte et epitafium, måtte det ikke være større end andre adeliges i kirken. Ønskede hun det større og/eller lade ham begrave over jorden, måtte det ske i hans sognekirke. Også hendes brors, Peder Oxes (d. 1575), gravmæle i samme kirke skulle nedtages, hvad dennes arvinger fik besked om med samme begrundelse som i brevet til Pernille Oxe.⁷⁸ Dagen efter, 3. april 1576, udstedte kongen en forordning, der begrænsede adelens gravmæler og epitafier.⁷⁹ Pernille reagerede ikke på kongens ordre, og i juli skrev kongen til professorer og kirkeværger ved Vor Frue Kirke, at de skulle lade nedtage Otte Ruds gravmæle, for at det ikke skulle være andre adelige et ondt eksempel til efterfølgelse.⁸⁰ Epitafiet er siden forsvundet. Peder Oxes gravmæle var åbenbart blevet fjernet som forlangt, for der ses ingen breve om dette, og et gravmæle over ham er bevaret i Bråby Kirke, Sjælland.⁸¹ Selvom kravet om at fjerne de to gravmæler begrundes med hensyn til stand, kan man ikke lade være med at tænke på, at det også kunne være en form for sidste magtdemonstration over for Oxe-familien, især Peder Oxe, Pernilles broder.⁸² Peder Oxe var som yngre fremadstormende adelsmand og godssamler gerådet i strid med Christian 3. og tronarvingen, den senere Frederik 2., og var i 1558 rejst til Lothringen, hvor Christian 2.s datter, Christine, sad som enkehertuginde med arvekrav til den danske trone, hvilket var en trussel mod Frederik 2. Da Syvårskrigen begyndte, havde Peder Oxe intrigeret mod Frederik 2., men var blevet taget til nåde af kongen, så han i 1566 kunne vende tilbage til Danmark, hvor han blev genindsat

1872-87, IV, s. 617 (2. april 1576).

⁷⁷ *Kjøbenhavns Diplomatarium*, IV, s. 626 (17. november 1577).

⁷⁸ *Kjøbenhavns Diplomatarium*, IV, s. 617f. (3. april 1576).

⁷⁹ *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, udg. Holger Fr. Rørdam, Kbh. 1883-89, 2, s. 258ff.

⁸⁰ *Kjøbenhavns Diplomatarium*, IV, s. 619 (13. juli 1576). Samme år blev begravelse over jorden forbudt for adelige ifølge § 9 af den Kalundborgske Reces af 21. november 1576, der blev trykt året efter (genoptrykt i *Corpus Constitutionum Daniae: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660*, I-IV, udg. V.A. Secher, Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, Kbh. 1887-1918, bd. 2, s. 33-39).

⁸¹ [http://www.gravstenogepitafier.dk/Bråby Kirke](http://www.gravstenogepitafier.dk/Bråby%20Kirke) (konsulteret 03.01.2015).

⁸² Johannsen, „Dignity and Dynasty“ er inde på de samme tanker.

i Rigsrådet og i 1567 udnævnt til rigshofmester, i hvilken stilling han tjente kongen til sin død i 1575.⁸³

Få måneder efter kongens andet pålæg om at fjerne Otte Ruds gravmæle døde Pernille Oxe den 26. oktober 1576, to år efter at hendes embedsperiode som lensmand på Korsør endte. Ligprædikenen over hende blev trykt i 1584. I fortalen af Peder Winstrup, på daværende tidspunkt sognepræst ved Helliggejst i København, senere biskop af Sjælland, henvender Winstrup sig til Pernille Oxes fire efterlevende børn.⁸⁴ Formålet med at lade ligprædikenen trykke er at „giøre Eders Salige Moder den ære / at huer mand kunde læsse / vide / høre og forfare / hindis Christelige oc Erlige Leffnit oc salige Affsked fra denne Verden“ med håb om, at læserne vil bekomme „en Salig trøst oc vnderuisning huorledes de sig til en Christelig affgang / oc til HERRENS Yderste tilkommelse berede skulle“.⁸⁵ Levnedbeskrivelsen begynder med at fastslå hendes adelige herkomst. Hun blev født i 1530,⁸⁶ mistede begge sine forældre, inden hun var fyldt syv, og blev derefter opdraget hos sin moster, Pernille Gøye, der havde Jungshoved i forlening 1528-1532 og Roskilde Agnete Kloster 1529-1539. Pernille Gøye, der var blevet enke i 1529, giftede sig igen i 1539 med Børge Trolle og opgav den sidste forlening, men Pernille Oxe har oplevet sin moster som lensmand på nært hold de første år, hun boede hos hende. Levnedbeskrivelsen fortsætter med at fortælle om Pernilles opdragelse hos mosteren, hendes giftermål og hendes børn og beskriver, hvorledes hun i sin enkestand „skickede sig gantske Guds fryctelig Høffuiskelig [: anstændig] og vel i alle maade / som en ret Encke / der setter sit haab til Gud oc bliffuer i sin Bøn oc formanelse [: anråbelse] dag og Nat.“⁸⁷ Denne adfærd gav sig bl.a. udslag i, at hun lod bygge bedekamre på begge sine sædegårde. Det fortælles også, at hun omgikkes alle, uanset stand, med venlighed og lyttede til alle: „De stater [:stænder] som Gud haffuer Ordinærit / gaff hun huer serdelis sin tilbørlige ære ... Hun oc icke foracktede fattige Almuess folk. (Som mange giø-

⁸³ Frede P. Jensen, „Peder Oxe“ i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave.

⁸⁴ Pernille fødte i alt 8 børn i ægteskabet med Otte Rud, 5 sønner og 3 døtre (Hemmingsen, *En Predicken ... Otte Ruds* (note 34), s. 36 = B vii verso; Bertelsen, *En kaart vnderuisning* (note 49), s. 142 = G iii recto).

⁸⁵ Bertelsen, *En kaart vnderuisning*, s. 52 = (:) vii recto-verso.

⁸⁶ Bertelsen, *En kaart vnderuisning*, s. 141 = G ii verso, angiver fejlagtigt, at hun er født i 1538, for men hendes mor døde i 1536 („Otte Rud“ i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave).

⁸⁷ Bertelsen, *En kaart vnderuisning*, s. 145 = G iiiii verso.

re disuere [: desværre]).⁸⁸ Hermed får prædikanten både rost Pernille Oxe og formanet dem af hendes standsfæller, der ikke fulgte hendes eksempel. Samtidig ligger der i disse to sætninger en henvisning til en anden mosters, Birgitte Gøyes, mand, Herluf Trolle, idet de er en ordret gengivelse af to sætninger i Niels Hemmingsens ligprædiken over denne.⁸⁹ Denne dyd var altså fælles for både mænd og kvinder. Selve standsforskellen sættes der ikke spørgsmålstegn ved, hverken i denne eller de andre ligprædikener. De rettigheder, adelen nød, blev accepteret af prædikanterne, og fokus er på de forpligtelser, der følger med, og hvorledes man som sand adelsmand/kvinde bør opføre sig.⁹⁰ Desuden nævnes hendes mange velgerninger mod enkeltpersoner og institutioner, såsom hospitaler, og at hendes råd og selskab var meget søgt af hendes naboer og standsfæller: „Hun forligtes vel met hendis Grander og Naboer / hun tiende atskillige folck vdi atskillige stater til gode / met Raad / Daad oc beeffuenhed [: elskværdighed].“⁹¹

Levnedsbeskrivelsen afsluttes med en detaljeret beretning om hendes dødsleje, fra hun den 18. oktober ankom syg til Sæbygård, en af hendes sædegårde, til hun døde 26. oktober 1574. Mange af de naboer og standsfæller, som havde nydt godt af hendes støtte, venskab og råd, kom på sygebesøg, og hun havde „kristelige og gode“ samtaler med dem, i det omfang hendes svaghed tillod.⁹² Også hendes sønner, den ene datter, en svigersøn, nogle af hendes søstre og en svigerinde ankom. Ind i mellem læste hun i Bibelen, sang salmer, lyttede til prædikener af sognepræsten og modtog nadveren. Fire dage før hun døde, gjorde hun også sit testamente, i hvilket hun betænkte sine levende børn, sine søskende og den ene svigersøn, Anders Eriksen Banner, som hun lader til at have haft et nært forhold til, og som var til stede ved dødslejet.⁹³ Derudover gav hun gaver til tjenestefolk, og hendes bønder fik eftergivet et halvt års skatter og landgilde.⁹⁴ De sidste dage blev tilbragt med bønner, salmesang og bibel(op)læsning.

⁸⁸ Bertelsen, *En kaart vnderuisning*, s. 151 = G vii verso.

⁸⁹ Hemmingsen, *En Predicken ... Herluf Trolle Ridders Begræffuelse* (note 1), s. 54 = C vii recto.

⁹⁰ Damsgaard Olsen, „Adelig selvforståelse“ (note 3), s. 115-31.

⁹¹ Bertelsen, *En kaart vnderuisning*, s. 152 = G viii recto.

⁹² Bertelsen, *En kaart vnderuisning*, s. 156 = H ii recto.

⁹³ Bertelsen betegner ham som svoger, men det drejer sig om svigersønnen, Anders (Eriksen) Banner, der var gift med Dorte Ottedatter Rud (1550-1580). En af Pernilles svogre var Frands (Eriksen) Banner, en ældre bror til svigersønnen.

⁹⁴ Bertelsen, *En kaart vnderuisning*, s. 164-65 = H vi recto-verso.

I denne udførlige levnedbeskrivelse er Pernille Oxe fremstillet som datter, hustru, mor, enke, husstandsoverhoved (med et stort netværk) og en god nabo. Også hendes rolle som husfrue med magt over tjenestefolk og fæstebønder er angivet i sætningen: „Hun forsuarede hendis Bønder oc Tienere for offueruold [: overlast] oc wskiel [: uret]/ oc vaar medlidig [: overbærende] met dennem,“⁹⁵ dvs. den form for magtudøvelse, som alle adelige kvinder kunne udøve, hvis de var i besiddelse af fæstegods. Derimod er hendes embedsudøvelse som lensmand ikke nævnt med et eneste ord i modsætning til omtalen af hendes mands embeder. Det var ikke en kvindelig dyd for adelskvinder.

Ligprædikener over andre kvindelige lensmænd

Den ældste trykte ligprædikenen over en kvinde er også en ligprædikenen over en kvindelig lensmand, nemlig Birgitte Gøye. Prædikenen blev holdt af Niels Hemmingsen og trykt i 1574. Den er – som ligprædikenen over hendes afdøde mand, Herluf Trolle – udtrykkeligt tænkt som eksempel til efterfølgelse, idet Niels Hemmingsen efter titlen skriver, at det trykte værk er en beretning om Birgitte Gøyes liv og død og en prædiken om et kristeligt levned, holdt ved hendes begravelse: „Oc nu ladet vdsæt / salige Fru Biritte Gøyes Arffuinge / Slect og Venner til vilie / Oc en amindelse [: minde] om deres kiere Syster / Slect og Ven / oc andre gode Christne til it gaat eksempel og Lærdom.“⁹⁶ Fru Birgitte levede, ifølge ligprædikenen, som sin mand til fulde op til de forpligtelser, som en adelig kvinde havde, med hensyn til at leve et kristeligt liv, stå for husholdningen, skabe netværk og ikke mindst udøve velgerninger, hvor oprettelsen af Herlufsholm Skole blev særligt understreget af Hemmingsen. Dette hænger utvivlsomt sammen med det faktum, at hendes eneste overlevende broder, Christoffer Gøye, der deltog i begravelsen, ivrigt, men forgæves forsøgte at forhindre, at hendes del af slægtens gods overgik til skolen. Han får da også – indirekte – et par ord med på vejen: Efter at have nævnt, at skolen allerede har opfostret mange fine unge mænd og givet dem god lærdom, udtrykker Niels Hemmingsen det fromme ønske: „Huor faare ieg forhaaber / at salige Her Herluff Troidis og Frue Birittes Arffuinge / Slect oc Byrd [: af samme blod] / skulle vel hantheffue [: beskytte]/ fremme oc forbedre samme fri Skole til det bedste.“⁹⁷

Ud over fru Birgittes mange velgerninger omtales, at hun havde

⁹⁵ Bertelsen, *En kaart vnderuisning*, s. 151-52 = G vii verso – G viii recto.

⁹⁶ Hemmingsen, *En kaart Beretning ... Fru Biritte Gøyes affkomst* (note 46), titelblad.

⁹⁷ Hemmingsen, *En kaart Beretning ... Fru Biritte Gøyes affkomst*, s. 29 = B ii verso.

mange unge adelige piger hos sig, som hun opdrog, ligesom tilhøre-re og læsere får oplysninger om hendes tid som hofdame hos dronning Dorothea. Interessant nok er der ingen omtale af Birgitte Gøyes egen kamp mod sin far og stedmor, der mod hendes vilje havde trolovet hende som ganske ung til Jesper Daa. Med støtte fra kongen lykkedes det Birgitte efter mange år at få omstødt forlovelsen ved universitetsdom i 1540, og fire år senere indgik hun ægteskab med Herluf Trolle.⁹⁸ Man kan spekulere på, om udeladelsen kunne skyldes, at det ville underminere kravet om den lydighed, en datter skyldte sine forældre, også selvom forældrene i dette tilfælde i princippet handlede ulovligt ved at forsøge at tvinge et giftermål igennem. Ligprædikenerne gør generelt meget ud af at nævne, at giftermål sker efter forældres og/eller venners råd, både for kvinders og mænds vedkommende. Dette er også en nærmere analyse værd set på baggrund af ægteskabslovingen efter Reformationen, især Ægteskabsordinansen af 1582, som Niels Hemmingsen selv var involveret i.⁹⁹

Hvad Hemmingsen heller ikke omtaler, er Birgitte Gøyes funktion som lensmand med fem len at varetage mellem 1564 og 1574. Det samme gælder for de to andre kvindelige lensmænd, for hvem der findes trykte ligprædikener. Prædikenen over Anne Tønnesdatter Parsberg (1519-1587), der havde Derup (på Fyn) som pantelen i 24 år, indeholder en meget kort skildring af hendes liv og død og giver kun det indtryk, at hun var en god hustru, moder og bedstemor, idet alle hendes børn med Christoffer Gyldenstjerne samt to af hendes børnebørn (Karen Gyldenstjernes og Holger Rosenkrantz' sønner) nævnes.¹⁰⁰ Lensmandsembedet nævnes derimod ikke. Den anden lensmand var Anne Vernersdatter Parsberg (1549-1592), der overtog tre len efter sin første mand, der døde 1580, og stadig havde det ene len, da hun døde, men intet af dette omtales i ligprædikenen. Her fortælles kun, at faderen

⁹⁸ Pernille Arenfeldt, „Gøye, Birgitte“ i *Dansk kvindebiografisk leksikon*, red. Jytte Larsen, Grethe Ilsøe, Hanne Rimmen Nielsen, Rosinante, Kbh. 2000-2001, også online: <http://www.kvinfo.dk/side/597/bio/985/origin/170/query/birgitte%20og%F8ye/> (konsulteret 03.01.2015).

⁹⁹ Ægteskabsordinansen af 1582 er trykt i bind 2 af *Corpus Constitutionum* (note 80). Hemmingsen skrev to bøger om ægteskabet, en på dansk: *Om Ægteskab At 1. Betencke, 2. Begynde, 3. Fuldkomme, 4. Leffue vdi, 1. Vislige, 2. ærlige, 3. Gudfryctige, 4. rolige, En Christelig vndervisning*, Matz Vingaard, Kbh. 1572 og en på latin: *Libellus de coniugio, repudio, & diuortio, in gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in regnis Dania & Noruegia constituti sunt*, Leipzig, Iohannes Steinman, 1572 el.73. Begge findes online (se note 5). *Libellus* er oversat til dansk som Niels Hemmingsen, *Vejledning i ægteskabsager 1572*, overs. Richard Mott, Øresund, Kbh. 1987.

¹⁰⁰ Hegelund, *Om Liff oc Død ... salige Anne Parsbergs* (note 53).

var lensmand. Som titlen på prædikenen antyder, døde hun efter en svær fødsel af sit femte barn, det første med ægtemand nummer to.¹⁰¹

Birgitte Gøyes svigerinde, Anne Rosenkrantz (d. 1590), fik også trykt en ligprædiken efter sig. Anne Rosenkrantz fik i 1561 Skjoldenæs len af kongen, der dermed afsatte Eline Gøye, Birgittes søster og Annes svigerinde, der havde haft lenet i 11 år. Anne var lensmand i seks år. I ligprædikenen siges herom, at Anne Rosenkrantz havde dyder,

baade i det som hørde til hendis Salighed / som er i Guds ord. Dernest i dette Verdslige at regere. Effterdi Gud haffde skickit hende til en Øffrighed at vere / da haffuer hand oc begaffuit hende med de dyder som en god Øffrighedz person bør at haffue. Naar den Salige Frue begynte noget / da sagde hun altid Gud hielpe mig her vdi / thi hendis Symbolum [: valgsprog] vaar min hielp er af HERREN. Saa haffuer den samme hielpere Gud Almectigste verit med hende i sin bestilling / saa at hendis bestillinger vaar offte mandactige, oc icke som nogen quindis bestilling, hvad heller det vaar i hendis egne eller i andris raad oc sager.

og længere nede i teksten understreges det, at „mand skal icke finde hos mange / det som Gud haffde begaffuit hende med.“¹⁰²

Selve embedet omtales ikke, og ordene om øvrighed og bestilling behøver ikke nødvendigvis at henvise til hendes udøvelse af lensmandsembedet. Det kan også være en henvisning til den magt, som en adelig person uanset køn kunne udøve qua sin stand, og som også berøres i levnedsbeskrivelsen af Pernille Oxe.

Hvis den henviser til hendes funktion som lensmand, er det en betinget ros, da ordlyden gør det klart, at det er en undtagelse, at en kvinde kan agere som embedsmand. Dette var altså opfattelsen af kvinders råderum i en periode, hvor det ikke var usædvanligt at finde kvindelige lensmænd. I Erslevs oversigt over len og lensindehavere i 1500-tallet¹⁰³ er anført 169 kvinder, der tilsammen har 249 len af en varighed fra få måneder til 39 år. Kvinder udgør 11 % af de lensmænd, der har større len, og 20 % af dem, der har mindre len. Men dette faktum fremgår ikke af ligprædikenerne generelt og kun antydningvis i ligprædikenen over Anne Rosenkrantz. Man kan også læse en grads-

¹⁰¹ Madsen, *Historia om Rachels Wlyckelige fødzal ... Fru Anne Parszbiergs* (note 62). Faderen lensmand: s. 104 = P iv recto.

¹⁰² Scavenius, *En Lijgpredicken, ... Anne Rosen Krantzis Begravfueisse* (note 60), s. 65-66 = E ii verso – E iii recto.

¹⁰³ Kr. Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596)*, Jacob Erslevs Forlag, Kbh. 1879.

forskel i forholdet mellem Gud og embede: I Anne Rosenkrantz' tilfælde fremstilles det, som Gud er direkte med i hendes handlinger, hvor det for mændene gælder, at de handler rigtigt, fordi de er kristne og kan deres læresætninger, altså er Gud kun med indirekte.¹⁰⁴

Dronninger udgør selvfølgelig en undtagelse med hensyn til kvindelige embedsindehavere. Dronning Margrete omtales af Anders Sørensen Vedel i hans ligprædiken over Johan Friis. Vedel slutter fortalen til kanslerens søskende ved at datere den 14. oktober 1571, idet han noterer, at på denne dag for 196 år siden (altså 1375) døde Valdemar 4. (Atterdag) og blev begravet i Sorø Kloster af sin datter dronning Margrete, „huilcken regerede met stor ære / effter sin Faders affgang vdi siu og tredue Aar / oc døde saa paa den 25. dag vdi denne same forskreffne Maanet.“¹⁰⁵ Her anerkendes dronningers magtudøvelse, men Margretes indsats er i samtidens øvrige litteratur omtalt med betinget ros. *Den danske Rimkrønike*, der udkom første gang i 1495, og som blev optrykt i 1508, 1533, 1534, 1555 og 1573, lader Margrete udtale:

Jeg beder der om alle gode Mend / ath hedre huer goder Quinde / Oc raader eder alle huer oc en / I drage det vel til minde / Dog Quindfolck de ere skrøbelig / Som deris natur til siger / De giøre dog offte mandelig / Som mact paa ligger dyre [: højt] / Jeg tacker min Skaber i Himmerig / For alle velgierninger oc Naade / At hand gaff mig her lycken slig / Der ieg for Rige skulde raade ... / Jeg tacker de ædle Danske mend / At de vilde mig det vnde / Som ieg haffde veret en Mand eller Suend / Som best regere kunde.¹⁰⁶

¹⁰⁴ I 1581 blev Jacob Seefeld medlem af Rigsrådet, og i ligprædikenen over ham beskrives det som: „huilcket vden tuil er skeet aff GUDs synderlige forsiun oc Naade“ (Niels Lauridsen Arctander, *Om den første oc anden Død oc Opstandelse/ en Nyttig oc Trøsterig Undervisning / udi Erlig oc Velbyrdig Mands /salig Jacob Sefelds til Visborg / fordum Danmarckis Rigis Raads / oc Kong : Maiest : Befalningsmands paa Mariager Kloster / Oc hans Naadis Høyborne Førstindis oc Dronnings Hoffmesters Jordeferd / den 23. Decembris Anno 1599 udi Visborg Kírcke faaregiffuen oc Predicket*, Kbh. 1602, C v verso).

¹⁰⁵ Vedel, *En Predicken ... Johan Friisis begrauffuelse* (note 34), s. 28 = (:) ix recto-verso.

¹⁰⁶ *Her Begyndis den Danske Krønike paa Rim, Vel offuerseet oc bedre Rettet end hun vaar førre*, Kbh. 1573, s. 200-01 = M viii recto-verso. De tidligere tryk har samme tekst med varierende stavemåde med en enkelt undtagelse: linjen „ Dog Quindfolck de ere skrøbelig“ lyder i et tryk: „Doch kønnet thet ær them skrøbeligt“ http://base.kb.dk/manus_pub/cv/manus/ManusPage.aspx?nnoc=manus_pub&p_ManusId=217&p_PageNo=169&p_Lang=main&p_Mode=img (konsulteret 03.01.2015); videnskabelig udgave: *Den danske rimkrønike*, udg. Helge Toldberg, bd.1-3, Universitets-Jubilæets Danske Samfunds

Dronning Margrete er her fremstillet som en af de få undtagelser fra reglen om, at kvinder ikke kunne have embede. Hele afsnittet om dronningen i *Rimkrøniken* stemmer overens med samtidens øvrige skriftlige og billedlige fremstillinger af dronning Margrete, hvor omtale af hendes bedrifter og afbildninger af hende ledsages af en understegning af, at hun er et særsyn som regent.¹⁰⁷

Ligprædikener over kvinder, der ikke var lensmænd

De øvrige kvinder, for hvem der blev trykt ligprædikener i perioden, ses ikke at have haft len, men de har været i kontakt med kvindelige lensmænd. I 1578 udkom en ligprædiken over Elisabeth Basse, holdt af superintendenten af Stavanger, og ifølge fortalen var det den sørgende enkemand, Henrik Brockenhuus, der bad om at få den trykt til eksempel og opbyggelse for andre.¹⁰⁸ Elisabeth var datterdatter af fru Inger til Austraat, der var lensmand under Frederik 1.,¹⁰⁹ men fru Inger nævnes ikke i det biografiske afsnit, der omtaler hendes forældre og hendes morfar, fru Ingers mand, der betegnes som „den sidste Rigens Hoffmester her vdi Norge“.¹¹⁰ Elisabeth, der døde som 31-årig gift kone, blev opfostret hos flere adelsdamer, hvoraf en var lensmand, nemlig Susanne Bølle, der havde Marup len i 27 år. Susanne Bølle omtales i ligprædikenen, men ikke, at hun var lensmand.

Birgitte Rosenkrantz (1555-1588) var vokset op hos sin moster, Birgitte Gøye, fra hun var et år, til Birgitte Gøye døde i 1574, og har derfor oplevet mosteren som lensmand. Det nævnes ikke i prædikenen, kun at hun lærte „høffuiske seder oc mange gode Dyder“¹¹¹ og i øvrigt blev opdraget kristeligt og godt. Pernille Gøye (1550-1589), hvis

Skriftserie, nr. 382, 388, 402, Schultz, Kbh. 1958-61, bd. 1, s. 149-50. Alle online udgaver se note 5.

¹⁰⁷ Grethe Jacobsen, „Renæssancens kongebilleder i Det Kongelige Bibliotek: Hede, Margrete – og alle mændene“, *Umisteligt: Festskrift til Erland Kolding Nielsen*, red. John T. Lauridsen og Olaf Olsen, Det Kongelige Bibliotek, Kbh. 2007, s. 75-99.

¹⁰⁸ Ericksøn, *En Lig Prædicken ... Fru Elisabeth Pedersdaatters* (note 49), s. 14-15 = A iii recto-verso.

¹⁰⁹ Randi Bjørshol Wærdahl, „Why did Ingerd Ottedotter Let Go of Her Crown Fiefs in 1529? King Frederik I and Female Fief Holders in Norway“, *Mirator*, 14:2 (2013), <http://www.glossa.fi/mirator/> (konsulteret 03.01.2015).

¹¹⁰ Ericksøn, *En Lig Prædicken ... Fru Elisabeth Pedersdaatters* (note 49), s. 40 = B viii recto.

¹¹¹ Nielsen, *Mose Guds Mands Bøn ... Fru Birgitte Rosenkrantzis* (note 54), s. 146 = S i recto.

ligprædiken blev trykt 1590,¹¹² var datter af en kvindelig lensmand, Anne Rosenkrantz (se ovenfor), og niece på sin fars side til seks kvindelige lensmænd (Birgitte, Eline, Pernille, Mette, Sofie og Helveg Gøye), men der er ingen antydning af dette i levnedbeskrivelsen. Ingeborg Gyldenstjerne (1546-1591) var datter af Anne Tønnesdatter Parsberg, der, som ovenfor nævnt, havde et len i 24 år, men dette omtales ikke.¹¹³ Et enkelt sted antydes, at et par kunne have en forlening. I ligprædikenen over Karine Gyldenstjerne (d. 1596) fortælles det, at hendes forældre havde Ø Kloster og Vestervig i forlening,¹¹⁴ men det nævnes ikke, at hendes mor, Jytte Podebusk, beholdt lenet efter mandens død i 1568, til hun selv døde i 1573. Ikke overraskende er der heller ikke i ligprædikenerne over kvinder omtale af aktiviteter uden for husstanden. Derimod omtales, hvis de har været lærde, som den unge Anne Jakobsdatter Trolle (1598-1610), der inden sin død som knapt 12-årig havde lært at tale og skrive både tysk og fransk foruden sit modersmål, dansk.¹¹⁵

Ligprædikener over mænd

Den ældste trykte ligprædiken er, som nævnt, Niels Hemmingsens ligprædiken over Herluf Trolle, der udkom i 1565 og blev genoptrykt i 1572. Som i ligprædikenen over hans hustru er det opbyggelige formål med at lade den trykke angivet på titelbladet, hvor der er placeret en henvendelse „Til læseren: Vdi denne Predicken finder du baade Eksempel oc Lerdøm / huorlunde du skalt leffue / om du vilt vel dø / oc gladelige Affskedis fra denne Verden,“ og i den 27 sider lange levnedbeskrivelse hyldes Herluf Trolle for mod og tapperhed under Syvårskrigen mod Sverige (1563-1570), uselvskhed, pligtopfyldelse, ansvarsbevidsthed og velgørehed, hvor ikke mindst hans støtte til lærdomsudøvelse og oprettelsen af Herlufsholm Skole fremhæves, samt hans kristne sindelag, livsførelse og død. Hans lensmands embeder er ikke omtalt i prædikenen, som hans andre offentlige hverv er. Derimod er hans forleninger omtalt i den latinske ligtale af Christian Machabæus.¹¹⁶

¹¹² Madsen, *En Predicken... Pernille Gyøes Begræffuelse* (note 56).

¹¹³ Vedel, *Om Menneskelige liffs ... Frue Ingeborg / Albret Frisis til Haraldskier / etc. Begræffuelse* (note 61).

¹¹⁴ Jens Nilssøn, *En Predicken / som i Erlige Velbyrdige Fru Karine Gyldenstierns Liigs Begræffuelse blef forhandlit i Oslo Domkirke i Norge / Quasimodo geniti, Søndag / som vaar den 18. Aprilis, Aar etc. M.D.XCVI*, Kbh. 1596, s. 91 = A vi verso.

¹¹⁵ Nielsen, *En Predicken ... Jomfru Anne Trollis Begræffuelse* (note 26).

¹¹⁶ Oversat i *Humanitas christiana* (note 1), s. 151-184. Omtale af len s. 170.

Herluf Trolles våbenskjold fra Hemmingsens ligprædiken over ham.

I Niels Hemmingsens trykte ligprædiken over Mogens Gyldenstjerne fra 1570¹¹⁷ gennemgås Mogens Gyldenstjernes karriere kort med omtale af militære og civile poster, herunder forleningen af Akershus i Norge, hvor han tog Christian 2. til fange og førte ham til Danmark. Så nævnes hans ægteskab med Anne Sparre, og at hun fødte ham 22 børn, og beskrivelsen afsluttes med at fortælle, at han var en god kristen og har fået et godt vidnesbyrd af både præster, borgere og bønder, og at han som mere end 84-årig (han blev faktisk 88 år) sov ind. I de tre ligprædikener, der i 1571 blev udgivet over hhv. Otte Rud, Johan Friis og Børge Trolle,¹¹⁸ er levnedsbekrivelsen betydelig mere omfattende end i ligprædikenen over Mogens Gyldenstjerne og opremser deres embeder, dog ikke alle. For Børge Trolle gælder det, at det især er hans interesse for bøger og lærdom, herunder hans mange velgøringer mod skoler, især – selvfølgelig – Herlufsholm Skole, som hans

¹¹⁷ Hemmingsen, *En Prædiken ... Maagens Gyldenstiernis Begræffelse* (note 33).

¹¹⁸ Se note 34.

bror og svigerinde havde grundlagt, og mod syge og fattige, der betones, hvorimod hans politiske karriere ikke skænkes mange ord udover, at han var riget og kongen en god tjener og også blev rigsråd. Hans forleneringer omtales ikke.¹¹⁹

I 1573 og 1574 udkom de to sidste af Niels Hemmingsens ligprædikener over hhv. Oluf Mouritzen Krognos og Birgitte Gøye. Den førstnævnte har en levnedbeskrivelse, der omtaler hans udnævnelse til rigsråd og marskal for hofsinderne og hans embede som lensmand på Helsingborg. Mest bemærkelsesværdig er dog beskrivelsen af hans afsked med hustruen, Anne Hardenberg, med hvem han var blevet gift et halvt år før. Anne var Frederik 2.s ungdomselskede, og selvom der var planer om en trolovelse mellem hende og Oluf Krognos allerede i 1558, blev deres bryllup ikke til noget, førend kongen selv havde giftet sig i 1572. På dødslejet omfavner Oluf gentagne gange sin hustru og kysser hende og udbryder til sidst: „Seer huilcken hiertens kierlighed wi haffue til huer andre / oc huilcken haard skilsmisse er dette.“¹²⁰ Alle de tilstedeværende har da også stor medynk med deres kommende adskillelse – og Niels Hemmingsen har så bragt budskabet om deres store kærlighed og sorg ved at skilles videre ved at lade scenen indgå i den trykte ligprædiken. Annes følelser ved vi mindre om, men hun begravede ham i Ringsted, som han ønskede, og fik lavet en stor gravsten og et flot epitafium, hvor de begge er afbildet, dels liggende på gravstenen, dels knælende på epitafiet. Hemmingsen har også viderebragt Olufs ønske om at sikre Anne Hardenberg en fredelig enkestand, idet han gengiver en scene ved dødslejet, hvor Oluf Krognos beder Jørgen Rosenkrantz og morbroderen, Christoffer Gøye, om at være god mod hustruen „oc dennem saaledis met hende skicke / som de vilde suare ha[n]nen for Guds strenge Dom“, hvilket de lover.¹²¹ Oluf Krognos havde været den første forstander for Herlufsholm og bl.a. haft problemer med Christoffer Gøye, der som nævnt var modstander af skolen.

I 1575 holdt biskoppen af Århus prædikenen ved Holger Ottesen Rosenkrantz' begravelse, og den blev udgivet året efter af Anders Sørensen Vedel.¹²² På titelbladet anføres hans titel som Danmarks Riges marsk, og i levnedbeskrivelsen omtales hans forlening af Vording-

¹¹⁹ Hemmingsen, *Konning Davids Raad ... Byrge Trollis Ridders begraffuelse* (note 34), s. 31-33 = B v – B vi recto.

¹²⁰ Hemmingsen, *En Predicken ... Oluff Moritssøns begraffuelse* (note 45), s. B vii verso.

¹²¹ Hemmingsen, *En Predicken ... Oluff Moritssøns begraffuelse*, s. B vii recto.

¹²² Bertelsen, *Vnderuisning ... Holger Rosenkrantzis, Danmarckis Rigis Marskis Begravelse* (note 48).

borg foruden hans andre embeder. Den næste trykte ligprædiken over en mand udkom først syv år senere (1585). Det var ligprædikenen over Jakob Huitfeldt, bror til historikeren Arild Huitfeldt. Han blev begravet i Trondheim, og ligprædikenen blev holdt af biskoppen samme steds. I talen til Jakob Huitfeldts enke, Lisbet Henriksdatter Friis, der indleder bogen, bliver den afdøde rost for sit mod og sin udholdenhed som kriger på bekostning af kvinderne med ordene: „Jeg ved vel at saadant hierte oc Mandskaff [: troskab] / icke bør at vdkreffuis aff eder eller nogit Quindfolck / hvilcke Scrifften kaller et suagt oc skrøbeligt kar.“¹²³ Dette modificeres dog (lidt) efterfølgende med en sætning om, at det ikke kun er det mandlige køn, som kan „bere sine skader met it stadigt og wforruet [: urokkeligt] mod. Men wi kunde oc læse det samme om Quindfolck. Dog saadane Exempler ere ferre (kand ske) end de andre.“¹²⁴ Sætningen afslører imidlertid, at i det mindste biskoppen mente, at kvinder kun undtagelsesvis kunne være et opbyggeligt eksempel for andre til efterfølgelse. I levnedbeskrivelsen af Jakob Huitfeldt fortælles om hans karriere dels i kancelliet, dels som lensmand i Trondheim efter brylluppet med Lisbet Friis, men også som gesandt til England på grund af hans sprogkyndighed, hvilket må betyde, at hun har haft ansvaret for lenet under hans fravær.

De prædikener, der efterfølgende bliver trykt over mænd, indeholder alle en beskrivelse af deres embeder, om end ikke alle forleninger omtales, hvis de har flere len. Der bliver også lagt vægt på lærdom, både hos ældre, der opnåede at have embeder, som kansler Johan Friis (1494-1570), og unge som Predbjørn Podebusk (1568-1591), der på grund af sygdom og tidlig død ikke nåede at få embede før sin død.

Køn og toregimentelæren

I en nyere artikel om kvinder i danske ligprædikener¹²⁵ søger Elisabeth Holst at påvise en modsætning i prædikenen mellem samtidens adelige værdier og det kristne budskab. Modsætningen skulle ligge i, at det er dåben, ikke adelig afstamning, der er vigtig for sjæls frelse, hvilket gør opremsningen af de adelige aner overflødig. Det samme gælder for de traditionelle dyder og gerninger for adelige mænd, dvs. at have udmærket sig i krig eller i magtudøvelse gennem politiske embeder, nemlig at de ikke svarer til de kristne dyder som sagtmodighed, ydmyghed og kontemplativ livsførelse, hvorimod dyderne pas-

¹²³ Mogensen, *Ligprædicken ... Jacob Huitfeldts* (note 50), s. 40 = (B) viii recto.

¹²⁴ Mogensen, *Ligprædicken ... Jacob Huitfeldts*, s. 41-42 = (B) viii verso- (C) i recto.

¹²⁵ Holst, „Kvindedyd og kvindedød (note 3).

ser til adelige (og andre) kvinder. De kvinder, der lever helt op til normerne for kvindelivet, udgør simpelthen bedre rollemodeller i en frelseshistorisk sammenhæng end mænd.¹²⁶ Holsts argument har Nikolaj Zeuthen imødegået ved at pege på Luthers toregimentelære, dvs. læren om verdslig øvrighed, hvor det verdslige regimente er handlings-sfæren (*Tatreich*) og der, hvor de adelige mænds liv overvejende udspiller sig, mens det åndelige regimente er receptionssfæren (*Hörreich*), hvor de adelige kvinders liv overvejende udspiller sig.¹²⁷ Oprensningen af anerne kommer derved til at fungere som en markering af, hvilke dyder og handlinger der forventes af hovedpersonen, som derved vil bidrage til at opretholde det bestående samfundshierarki, hvor Gud hersker gennem loven i det verdslige regimente og gennem ordet i det åndelige regimente. For yderligere at understrege, at der ingen modsætning er mellem adelige værdier og kristne værdier, siges det: „I ligprædikener ender det altid godt“, dvs. den afdøde, uanset køn, når at sige og gøre de rigtige ting, der burde garantere frelsen.¹²⁸

Begge argumenter kan i og for sig forklare, hvorfor kvinders magtudøvelse i den verdslige sfære så helt og aldeles forbigås i ligprædikenerne med en enkelt, dog tvetydig, undtagelse (Anne Rosenkrantz), der tydeligvis skal understrege reglen: Kvinders magt skal udøves de steder, hvor det åndelige regimente kan udøves, nemlig i hjemmet og over husholdningen. Der er dog en fare ved disse tolkninger, nemlig at toregimentelæren kommer til at være kønsopdelt, hvad den ikke er. Den handler om, hvilket område i samfundet der skal regeres af verdslig øvrighed, og hvilke der er reguleret af Kristi lære. I en ideel verden, hvor alle er sande kristne, er der ifølge Luther ikke behov for verdslig øvrighed, men en sådan verden findes (endnu) ikke, hvorfor det er nødvendigt med verdslig magt. Magt i den ufuldkomne verden kommer ovenfra og ned og „delegeres fra Gud nedefter gennem kejser, konger og fyrster, lensmænd, borgmestre osv., således at enhver på sin rette plads i systemet kun har pligter opad og kun retigheder nedad.“¹²⁹ Luther siger i traktaten om toregimentelæren ikke noget om, hvilket køn der kan udøve magt, men kvinder har i samtidens øjne haft en plads i dette magthierarki, nemlig over husstanden som husfrue sammen med husfaderen.

¹²⁶ Holst, „Kvindedyd og kvindedød“, s. 285f., 294ff., 302ff.

¹²⁷ Zeuthen, „Tatreich – Hörreich“ (note 3).

¹²⁸ Zeuthen, „Tatreich – Hörreich“ s. 77, citat s. 87.

¹²⁹ Thorkild C. Lyby, „Luthers øvrighedsskrift i historisk perspektiv“, Martin Luther, *Om verdslig øvrighed*, på dansk ved Svend Andersen, Århus, Aarhus Universitetsforlag, 2006, s. 9-31, citat s. 16; Svend Andersen, „Tankegangen i Luthers øvrighedsskrift“, smst., s. 32-71.

De tyske ligprædikener viser, at kvindens rolle udspiller sig inden for husstanden, men her skal man tage i betragtning, at husstanden på sin vis også er offentlig, da den skal afspejle samfundets opbygning, og nok så vigtigt, at herskabet i husstanden var et par: Husbonden og husfruen, der skulle styre børn og tyende sammen og være forbilleder for kristen livsførelse.¹³⁰ Levnedbeskrivelserne i ligprædikenerne skulle tjene som forbilleder for unge kvinder i udøvelsen af deres fremtidige rolle som hustruer, men de kunne også angive, at der var muligheder for kvinder uden for huset i de tilfælde, hvor dette omtales.¹³¹ Dette findes også i de danske trykte ligprædikener. I ligprædikenen over Elisabet Lauridsdatter Skram (1563-1600) fortælles det, at hendes ægtemand kort efter ægteskabet indgåelse sagde til hende, at bønder og andre ville komme og give hende skænk og gaver, for at hun skulle fremme deres sag, men at hun ikke skulle tage imod det, fordi det var en stor synd. Hun understreger i sin Bibel alle de steder, hvor der er forbud mod slige gaver, og viser dem til sin mand. Prædikanten tilføjer, at alle de, der sidder i øvrigheds sted, og deres hustruer bør lægge sig disse ord og forbud på sinde.¹³² Om Karen Eilersdatter Krafse (1561- 1602) siges det, at hun har været en god husfrue for sine tjenestefolk og „flittigt Regeret sine Tiunde“¹³³, dvs. sine tjenestefolk. Her er der tale om husfruens rolle som ansvarlig for børn og tyende i husstanden. Mens de kvindelige lensmænds formelle magtudøvelse forbliver stort set usynlig i de danske ligprædikener, er den magt, som en god adelig husfrue udøvede qua sin stand, noget mere synlig.

Denne konklusion skal dog ikke skjule den vigtige pointe, som Cornelia Niekus Moore har fremført, nemlig at ligprædikenernes levnedbeskrivelser var en biografisk genre, der kunne give både kvinder og mænd en hovedrolle, ikke i kraft af bemærkelsesværdige gerninger, men i kraft af deres kristelige liv og død. Begge køn kunne være rol-

¹³⁰ Wunder, „Frauen in den Leichenpredigten des 16. und 17. Jahrhunderts“ (note 7), s. 62f.

¹³¹ Jill Bepler, „Women in German Funeral Sermons: Models of Virtue or Slice of Life?“ *German Life and Letters*, 44:5, (October 1991), s. 392-403.

¹³² Niels Lauridsen Arctander, *En Predicken aff Ezechielis 24. Cap. om hans allerkiærste Hustruis hastige død oc affgang. Udi Erlig, Velbyrdig oc salige Fru Elizabeth Schrams/ Erlige oc Velbyrdig Mands Henrich Belows til Spøtterup/ Kiære Hustruis Ligs nedsettelse/ holden udi Viborg Domkircke / den 21. Decem. Anno 1600*, Kbh. 1601, s. D iiiii recto – D v verso.

¹³³ Niels Lauridsen Arctander, *Trøstespeyl / i huilcken mand kand see / Guds Børns Kaars / Oc huorledis de der vdi skicke dem / oc huad Naade / Hielp oc Trøst / Gud giffuer denne : Aff den XCI. Psalme. Vdi Erlig / Velbyrdig oc Salig Fru Charine Krauffsis / Erlic oc Velbyrdig Mads Christian Holchis til Høygaard / hans kiære Husfruis Begræffuelse udi Viborg Domkircke / den 10. Julii 1602 fremsat*, Kbh. 1604.

lemodeller og dermed brugbare ud fra ligprædikenernes opbyggelige formål. Da genren i 1700-tallet ændrede karakter og blev mere præsentationer af afdøde og mindre opbyggelige skrifter for til sidst helt at ophøre, tabte kvinderne terræn i den biografiske litteratur. Fokus var nu på store og gode mænds store og gode gerninger. Et eksemplarisk liv som kristen kvinde, husfrue og en evt. død i barselsseng var ikke længere nok til at berettige en trykt levnedsskildring.¹³⁴

Danske ligprædikener som historisk kilde

Ligprædikenernes levnedbeskrivelser var biografier, der var konstrueret med et bestemt formål, hvilket tillod forfatteren at udvælge de dele af det levede liv, der passede ind i dette formål og udelade resten.¹³⁵ Levnedbeskrivelserne er følgelig ikke faktuelle redegørelser for afdødes liv og levned eller en tolkning af afdødes hele livsforløb. Den tætte sammenhæng mellem begravelsesceremoni, begravelsesprædiken og levnedbeskrivelse af afdøde bevirkede, at sidstnævnte blev skrevet og skulle læses som eksempel på, hvordan man i sit liv og på sit dødsleje skulle gebærde sig som en sand luthersk kristen i det køns- og standsopdelte samfund, hvori livet var blevet levet, og prædikenerne produceret. Dette gælder også for de danske ligprædikener

Ud fra denne betragtning kan de fortælle meget om samtidens normer for køn, stand og embede. De fortæller også, hvordan man konstruerede disse livshistorier, og hvad der blev udeladt både af mænds og kvinders gerninger. I ligprædikenen over Laurids Brockenhuus (d. 1604) for eksempel, forties det ganske, at han slog en kvinde ihjel kort før sit bryllup, ligesom sagen om hans ulykkelige datter, Rigborg Brockenhuus, heller ikke omtales. Prædikanten nøjes med at fortælle, hvor mange sønner og døtre han fik i sit ægteskab, og fokusere så i øvrigt på hans velgerninger mod fattige studerende, hans karriere, herunder hans forleninger, og hans kristeligt død.¹³⁶

Som det længe har været tilfældet med de tysksprogede ligprædikener, bør de danske ligprædikener udnyttes i højere grad som en kildegruppe, end det hidtil har været tilfældet. Ovenstående har forhåbentlig vakt appetitten hos historikere og andre, der beskæftiger sig med 1500- og 1600-tallets samfund og litteratur.

¹³⁴ Moore, *Patterned Lives* (note 6), s. 311-14.

¹³⁵ Moore, *Patterned Lives*, s. 41-51.

¹³⁶ Jørgensen, Segud, *Ligpredicken Aff den 25. Kong Davids Psalme. Fremsæt udi Erlig / Velbyrdig oc salig Lauritz Brockenhusis / til Brangstrup og Egeskov / hederlige begraffuelse udi Querndorp Kircke / den 22. Novembr. Anno 1604*, Kbh. 1608. Om Laurids og Rigborg Brockenhuus se *Dansk Biografisk Leksikon*.

**Appendiks:
Liste over personer for hvem, der findes trykte ligprædikener
1565-1610**

Fornavn + patronym	Slægt	Dødsår/ udgivelsesår	Prædikant
Herluf	Trolle	1565/1565	Niels Hemmingsen
Otto	Kruppen	1569/1570	Anonym
Mogens	Gyldenstjerne	1569/1570	Niels Hemmingsen
Johan	Friis	1570/1571	Anders Sørensen Vedel
Otto	Rud	1565/1571	Niels Hemmingsen
Børge	Trolle	1571/1571	Niels Hemmingsen
Oluf Mouritzen	Krogno	1573/1573	Niels Hemmingsen
Birgitte	Gøje	1574/1574	Niels Hemmingsen
Holger Ottesen	Rosenkrantz	1575/1576	Laurids Bertelsen
Elisabeth Pedersdatter	Basse	1578/1578	Jørgen Ericksøn
Pernille	Oxe	1579/1584	Laurids Bertelsen
Jakob	Huitfeldt	1583/1585	Hans Mogensen
Sten	Bille	1585/1587	Niels Mikkelsen
Anne Tønnesdatter	Parsberg	1587/1588	Peder Jensen Hegelund
Birgitte Ottedatter	Rosenkrantz	1588/1588	Christen Nielsen
Henrik	Brockenhuus	1588/1590	Jens Nilssøn
Pernille	Gøje	1589/1590	Mogens Madsen
Claus Nielsen	Glambek	1591/1591	Anders Sørensen Vedel
Predbiørn Mouridssøn	Podebusk	1591/1591	Anders Sørensen Vedel
Anne	Rosenkrantz	1589/1591	Morten Andersen Scavenius
Ingeborg	Gyldenstjerne	1591/1592	Anders Sørensen Vedel
Anne Vernersdatter	Parsberg	1592/1592	Mogens Madsen
Anders	Bing	1589/1593	Hans Lauridsen
Henrik	Gyldenstjerne	1592/1594	Jens Nilssøn
Niels	Kaas	1594/1594	Peder Jensen Vinstrup
Hak Holgersen	Ulfstand	1594/1595	Peder Jensen Vinstrup
Karine Knudsdatter	Gyldenstjerne	1596/1596	Jens Nilssøn
Niels Jonsen	Viffert	1595/1596	Niels Lauridsen Arctander
Henning	Sparre	1593/1597	Anonym
Jørgen Ottosen	Rosenkrantz	1596/1597	Jens Gjødesen
Jakob Bjørnsen	Bjørn	1596/1597	Jens Gjødesen
Kirstine	Holck	1599/1599	Jørgen Jacobsen
Kristine	Rosenkrantz	1600/1600	Niels Lauridsen Arctander
Elisabeth Lauridsdatter	Skram	1600/1601	Niels Lauridsen Arctander
Niels Axelsen	Juul	1600/1601	Niels Lauridsen Arctander
Jakob	Seefeld	1599/1602	Niels Lauridsen Arctander

Mette	Ulfstand	1602/1603	Hans Christensen Sthen
Marine Maltesdatter	Sehested	1600/1603	Niels Lauridsen Arctander
Preben	Bild	1602/1604	Niels Lauridsen Arctander
Karen Eilersdatter	Krafse	1602/1604	Niels Lauridsen Arctander
Erik	Hardenberg	1604/1604	Paul Andersen Medelby
Arild	Urup	1587/1606	Niels Mikkelsen
Henrik	Below	1606/1608	Niels Lauridsen Arctander
Mogens Pallesen	Juel	1605/1606	Niels Lauridsen Arctander
Otto	Skram	1606/607	Niels Lauridsen Arctander
Laurids	Brockenhuus	1604/1608	Segud Jørgensen
Kirsten	Lunge	1609/1609	Jens Gjødesen
Sophie	Bille	1608/1609	Niels Lauridsen Arctander
Dorte	Below	1609/1610	Anders Jacobsen Morsing
Anna	Rønnow	1609/1610	Anders Rasmussen Bredal
Anna	Trolle	1610/1610	Frederik Nielsen
Anna Ottesdatter	Rosenkrantz	1610/1610	Jens Gjødesen
Herman	Jul	1607/1610	Laurids Nielsen Skaaning
Hans Gundesøn	Lange	1609/1610	Niels Lauridsen Arctander

SUMMARY

Danish funeral sermons 1565-1610 Gender, class and office in a literary genre

The first published funeral sermon in Danish appeared in 1565, and funeral sermons became a popular genre in Danish literature until the late 18th century. Unlike the German funeral sermons, the Danish sermons have been generally ignored by historians apart from using the data for the deceased found in the sermon. Literary historians have paid more attention the texts, but the genre still lacks a general survey. This article focuses on the printed funeral sermons that appeared during the first 50 years with special attention to their treatment of men and women as officeholders, which for women meant the office as holder of crown fiefs (*lensmænd*).

During the period under discussion, 54 funeral sermons appeared in print, 22 for women and 32 for men, all from the higher ranks of the

nobility. Not included in these numbers are three funeral sermons for children. From the beginning, the printed funeral sermons contained the actual sermon held at the funeral and a biography of the deceased with focus both on his or her life and on his or her death. Fairly soon, a preface by the preacher addressed to the bereaved – either the widow, widower, children and/or other relatives – is included. This preface also gives valuable historical information. One feature, that has been noted and used in reconstructing noble pedigrees, is the list of ancestors and ancestresses of the deceased that was introduced (as part of the biography) in 1573 and expanded during the 1580's until it became standard to begin the biographical part by listing parents, grandparents, great-grandparents and a few great-great-grandfathers. This development corresponds to the growing interest in their genealogies by the nobility that became a closed class in 1536.

Two of the funeral sermons concern a couple, Otte Rud (d. 1565) and Pernille Oxe (d. 1576), both of whom were crown fief holders. However, their biographies differ when it comes to describing this. While Otte Rud's crown fief holdings are listed – along with his other offices, concluding that of admiral of the Danish fleet – Pernille Oxe's nine-year tenure as crown fief holder (of a major crown fief) is completely ignored. This turns out to be the case also for the other four women who held crown fiefs, and whose funeral sermons were published. In one case, there is a hint of the deceased woman holding office, but the office is not specified and she is described as an exception, possessing male virtues. During the 16th century, women made up 11% of those holding major fiefs, and 20% of those holding minor fiefs. In contrast, all funeral sermons for men refer to their offices, including their crown fief holdings. The virtues necessary for being a good crown fief holder were not those considered ideal for noble women to possess, and did not serve the edifying purpose of the funeral sermons, and mention of office holding was therefore as a rule omitted.